

توسعه شهری پایدار با محوریت حقوق شهروندی

اصغر مولائی (کارشناس ارشد طراحی شهری دانشگاه علم و صنعت ایران؛ دکتری شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز)
نشانی اینترنتی: molaei.2488@gmail.com

چکیده:

مسیر توسعه شهری پایدار از متن حقوق شهروندی می‌گذرد و محوریت این حقوق در تمامی ارکان برنامه‌ریزی و طراحی شهری امری بدیهی و ضروری برای نیل به توسعه پایدار محسوب می‌شود. زندگی اجتماعی پایدار در دوره معاصر می‌تواند از طریق آموزش و تعلیم بویژه آموزشهای شهروندی تقویت و ارتقاء یابد. آموزش‌های مذکور با تاکید بر مسئولیتهای اجتماعی و ارتباط موثر بین شهروندان می‌تواند بستری برای اجتماعی‌مداری و تعامل اجتماعی محسوب شود. آموزشهای شهروندی جامعیت بالایی از لحاظ روشها و ابزارهای آموزشی، سنین و اقشار تحت پوشش، گستره تاثیرگذاری دارا بوده و می‌تواند خلاءهای موجود را در جامعه ایرانی بخوبی پر نماید. در این راستا رشته‌ها و حرفه‌های گوناگونی می‌توانند تاثیرگذار باشند. آموزشهای شهروندی از دیدگاه رشته و حرفه شهرسازی با هدف ارتقای زندگی اجتماعی رویکرد مورد نظر این تحقیق می‌باشد. بنابراین هدف این تحقیق، راهبردهای توسعه شهری پایدار با محوریت حقوق شهروندی می‌باشد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که توجه و برنامه‌ریزی با محوریت حقوق شهروندی در پروژه‌ها و مداخلات شهری می‌تواند موجبات توسعه پایدار شهری ارتقای زندگی شهروندان را فراهم نماید. این مهم می‌تواند با تامین زیرساختهای شهروندی در طرحهای جامع و تفصیلی، ایجاد برنامه‌های چندمنظوره آموزشی_تفریحی در مکانهای عمومی از قبیل پارکها، میادین و مراکز خرید محلی؛ ایستگاههای مترو، اتوبوس و تاکسی؛ مساجد، مدارس، فرهنگسراها با بهره‌گیری از هنرهای نمایشی و تمرکز قابلیت‌های محلی، محقق شود. آموزش مفاهیم آموزشی در عرصه عمل از طریق تابلوها و آثار هنری گرافیکی و حجمی و ... یکی دیگر از راههای تاثیرگذار می‌باشد. همچنین واگذاری مسئولیتهای عمومی به خانواده‌ها، گروه‌های جوانان، بانوان، کودکان و تشکیل اجتماعات و تشکلهای خودجوش محلی در این راستا می‌تواند بکارگرفته شود. به‌طور کلی توجه تامین شهروندی از طریق رویکرد برنامه‌ریزی و طراحی شهری می‌تواند به تداوم حیات شهروندی و ارتقای فرهنگ جمعی در راستای توسعه پایدار شهری منجر شود.

واژه‌های کلیدی: توسعه شهری، پایداری، تعامل اجتماعی، آموزش حقوق شهروندی، برنامه‌ریزی و طراحی شهری.

آموزش شهروندی از ارکان اساسی زندگی اجتماعی در عصر حاضر است و یکی از پایه‌های توسعه پایدار شهری محسوب می‌باشد. این آموزش‌ها باید در تقویت کیفیت زندگی اجتماعی، کیفیات محیطی شهرها و حل مسائل شهری با محوریت شهروندان بوده باشد. امروزه توسعه پایدار شهری در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی با مسائل متعددی روبروست که آموزش، آگاهی، مشارکت و درگیر شدن و حضور فعال مردم را در حل مسائل و ارتقای کیفیات محیطی و نیل به توسعه پایدار می‌طلبد. از جمله این مسائل می‌توان به این موارد اشاره نمود: کیفیت پایین محیط‌زیست شهری و افزایش آلودگی صوتی، آلودگی بصری، رشد آسیب‌های اجتماعی، نابسامانی مدیریت فاضلاب و پسماندهای شهری، ناهنجاری‌های رفتاری در شهرها، انزوای افراد و عدم تمایل به ارتباط‌های موثر بین شهروندان، مشکلات مربوط به سلامتی افراد، کم‌توجهی به ورزش همگانی، عدم احساس مسئولیت در حفاظت و حمایت از محیط‌زیست بویژه فضای سبز، ضعف حس همکاری بین مردم، مسائل ترافیکی و ایجاد مزاحمت برای دیگران و کم‌توجهی به حقوق دیگران، سدّ معبر، عدم صرفه‌جویی در مصرف انرژی، کمبود حس تعلق خاطر به مکان و محل زندگی، ضعف ایمنی و امنیت در فضاهای شهری و ... .

بدیهی است که در اکثر این مسائل مردم خود، یکی از مهمترین عوامل موثر در ایجاد مسئله و مسئله‌گشایی می‌باشند. رعایت حقوق و اصول شهرگرایی نیازمند توجه برنامه‌ریزان و طراحان و تصمیم‌گیران به حقوق شهروندی، آموزش و آگاهی بخشی به مردم از طریق آموزش‌های شهروندی می‌باشد. آموزش‌های مذکور از دیدگاه رشته شهرسازی، اصول و روش‌های آن مورد تاکید این پژوهش می‌باشد.

بنابراین سوال اصلی این تحقیق عبارت است از:

زمینه‌ها و شیوه‌های آموزش شهروندی از طریق برنامه‌ریزی و طراحی شهری با هدف ارتقای زندگی اجتماعی کدامند؟

همچنین سوالات دیگری نیز برای نیل به هدف تحقیق قابل طرح و بحث می‌باشد:

مفهوم شهروندی و ویژگی‌های کلیدی آن چیست؟

مضامین و محتوای آموزش‌های شهروندی شامل چه مولفه‌هایی می‌باشد؟

۱- پایداری اجتماعی

منظور از پایداری اجتماعی همبستگی و یکپارچگی اجتماعی، کار و درآمد مناسب، اکوسیستم پایدار، دسترسی به مسکن مناسب و با کیفیت‌شان شهروندی و مشارکت در امور امنیت و رفاه (در ابعاد گوناگون)، برابری و تعادل فضایی، دسترسی به امکانات و خدمات مورد نیاز و غیره است (سرور و امینی، ۱۳۹۲، ۳۷). پایداری اجتماعی متشکل از اولویتهای زیر است:

- نیازهای اساسی به اب، غذا، سرپناه، آموزش، شغل، درآمد و همه شرایط زندگی
- عدالت‌خواهی و مساوات‌طلبی
- حفظ میراث فرهنگی و زیستی
- مردم‌سالاری و مشارکت‌پذیری (شکویی و کاظمی محمدی، ۱۳۸۱، ۳۲)

شاخص‌های ناپایداری اجتماعی در مناطق کلانشهری را می‌توان ناامنی، افزایش جرم و جنایت، ناهمگنی و بیگانگی، وندالیسم، قانون‌گریزی و کج‌رفتاری، بزهکاری، سرقت و غیره مشاهده نمود. در مجموع علل نظری ناپایداری اجتماعی در جوامع شهری را می‌توان در جدول زیر نشان داد:

جدول شماره ۱- علل نظری ناپایداری اجتماعی در جوامع شهری (سرور و امینی، ۱۳۹۲، ۳۸)

<p>- فرهنگی و تربیتی (بستر فرهنگ منطقه‌ای، خرده‌فرهنگ‌ها، فرهنگ خانواده - فردی (سن، جنس، تحصیلات، عقاید، تیپ‌های شخصیتی، ویژگی‌های جسمی، ذهنی و روانی) - اقتصاد (درآمد سرانه، شغل، خط فقر، هزینه‌ها، نرخ بیکاری) - اجتماعی (فرایندهای جمعیتی، بعد خانوار، نوع خانواده، هسته یا گسترده) - حقوقی (قوانین شهری، حقوق شهروندی) - مدیریتی (سیاست نظام مدیریتی در طح کلان و خرد، بهره‌مندی از خدمات و امکانات) - مکانی (موقعیت جغرافیایی شهر و محل زندگی، منشاء جغرافیایی ساکنان، جغرافیای طبیعی شهر) - تکنولوژی (در اشکال گوناگون خود)</p>	<p>علل نظری ناپایداری اجتماعی</p>
--	---

شناسایی دو مفهوم اصلی درباره پایداری اجتماعی که بوسیله براملی و همکارانش در سال ۲۰۰۶ صورت گرفته است عبارتند از: ۱- عدالت اجتماعی ۲- پایداری اجتماعی (همان، ۳۸). مفهوم عدالت اجتماعی خواستار توزیع عادلانه منابع در جامعه به منظور امکان دسترسی منصفانه به خدمات محلی، اشتغال و مسکن. مفهوم پایداری جامعه در رابطه با ادامه بقا و عملکرد جامعه به عنوان نهاد جمعی (همان).

در تجزیه و تحلیل تعاملات میان پایداری اجتماعی و شکل شهر، پایداری بستگی به چندین جنبه از زندگی اجتماعی و محله دارد که عبارتند از: ۱- تعامل شبکه اجتماعی در جامعه ۲- مشارکت اجتماعی ۳- حس مکان ۴- ثبات جامعه ۵- امنیت (جرم) ۶- سرزندگی

جدول شماره ۱- علل نظری ناپایداری اجتماعی در جوامع شهری (سرور و امینی، ۱۳۹۲، ۳۸)

	معیارها	مفهوم معیارها
۱	تعامل شبکه اجتماعی در جامعه	منظور رابطه یا ارتباطی است که به منظور حفظ بنیانهای اجتماعی روابط همسایگان، حس تعلق، انسان دوستی، حس باهم‌بودن و حس تعاون در چهارچوب روابط افراد شکل گرفته و جزئی تفکیک ناپذیر از زندگی آنان شده است
۲	مشارکت اجتماعی	مشارکت اجتماعی به معنای درگیری ذهنی و عاطفی اشخاص در موقعیت‌های گروهی است که آنان را برمی‌انگیزد تا برای دستیابی به هدف‌های گروهی یکدیگر را یاری دهند و در مسئولیت‌ها شریک شوند (علوی‌تبار، ۱۳۷۹، ۱۵).
۳	حس مکان	حس مکان مجموعه‌ای از حکایت‌ها و روایت‌های فردی و گروهی است که همراه مکان رخ می‌دهد در پدیدارشناختی مکان، تجربه اصلی‌ترین رکن در ادراک است. یکی از نقش‌های مهم معماری تحقق عینی حس مکان است، به گونه‌ای که از طریق چنین حسی، فضای انتزاعی به مکانی ملموس تبویل شود و شخصیت خود را به دست آورد (فلاحت، ۱۳۸۵).
۴	ثبات جامعه	ثبات یا استواری جامعه از نظر اصطلاحی یعنی توانایی یک نظام برای بازگشت به حالت توازن پس از پشت سر گذاشتن اختلال. در نظریه‌های جامعه‌شناختی تعابیری از قبیل نظم، ایستایی و استواری اجتماعی مترادف ثبات اجتماعی بکار می‌رود (ریترز، جورج؛ محسن ثلاثی، ۱۳۷۴، ۱۴).
۵	امنیت (جرم)	امنیت اجتماعی، آرامش و آسودگی خاطری است که هر جامعه‌ای موظف است در زمینه‌های شخصی، اقتصادی، سیاسی و قضایی برای جامعه و اعضای خود فراهم کند (غفار پارسا، روزنامه اعتماد ملی ۱۳۸۷/۱۵ شماره ۶۹۸).
۶	سرزندگی	سرزندگی به میزان پویایی و نشاط فضا گفته می‌شود که دارای دو رویه است که یک رویه آن به بینش، فرهنگ، مردم و به ادراک آنها وابسته است، دیگری که فضاهای شهری و معماری (www.nayyer.ir/post-48.aspx) مربوط می‌شود که این دو رویه باهم ارتباط متقابل دارند

نیازهای انسان را می‌توان در دو دسته نیازهای ابتدایی و نیازهای ادراکی قرار داد: الف) نیازهای ابتدایی: بقاء، ایمنی و امنیت، شناخته شدن، تماس اجتماعی، تعلق، مشارکت، هویت نمادین، اعتماد به نفس، شان، احترام، رشد و ... ب) نیازهای ادراکی: ادراک، زیبایی‌شناسی، خلاقیت، لذت بردن و ... . کارو همکاران این نیازها را در فضاهای شهری به صورت زیر طبقه‌بندی نموده‌اند: ۱- راحتی ۲- آسودگی ۳- حضور غیرفعال در فضا ۴- حضور فعال در فضا ۵- کشف (عباس‌زادگان، ۱۳۸۴). نیازهای انسان بزعم مازلو دارای سلسله‌مراتبی هستند که در یک هرم قرار می‌گیرند: نیازهای پایه‌های پایین‌تر هرم قرار می‌گیرند، بایستی پیش از نیازهای بالاتر ارضاء شوند. در واقع نیازهای رده بالاتر ظاهر نمی‌شوند مگر آنکه نیازهای رده پایین‌تر لاقلاً تاحدودی ارضاء شوند (پاکزاد ۱۳۸۶: ۳۳). در این نظریه، نیازهای آدمی در پنج طبقه قرار داده شده‌اند که به ترتیب عبارتند از:

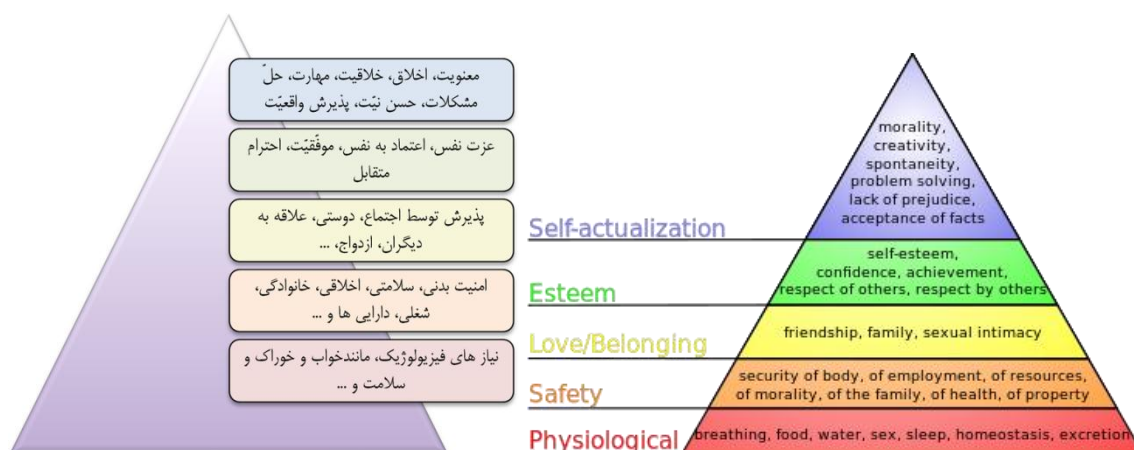
۱. نیازهای زیستی^۱! نیازهای زیستی در اوج سلسله مراتب قرار دارند و تا زمانی که قدری ارضا گردند، بیش‌ترین تأثیر را بر رفتار فرد دارند. نیازهای زیستی نیازهای آدمی برای حیات خودند؛ یعنی: خوراک، پوشاک و مسکن. تا زمانی که نیازهای اساسی برای فعالیت‌های بدن به حد کافی ارضاء نشده‌اند، عمده فعالیت‌های شخص احتمالاً در این سطح بوده و بقیه نیازها انگیزش کمی ایجاد خواهد کرد؛

۲. نیازهای ایمنی و تأمین^۲! نیاز به رهایی از وحشت، تأمین جانی و عدم محرومیت از نیازهای اساسی است؛ به عبارت دیگر نیاز به حفاظت از خود در زمان حال و آینده را شامل می‌شود؛

۳. نیازهای اجتماعی^۳! یا احساس تعلق و محبت؛ انسان موجودی اجتماعی است و هنگامی که نیازهای اجتماعی اوج می‌گیرد، آدمی برای روابط معنی‌دار با دیگران، سخت می‌کوشد؛

۴. احترام^۴! این احترام قبل از هر چیز نسبت به خود است و سپس قدر و منزلتی که توسط دیگران برای فرد حاصل می‌شود. اگر آدمیان نتوانند نیاز خود به احترام را از طریق رفتار سازنده برآورند، در این حالت ممکن است فرد برای ارضای نیاز جلب توجه و مطرح شدن، به رفتار خرابکارانه یا نسنجیده متوسل شود؛

۵. خودشکوفایی^۵! یعنی شکوفا کردن تمامی استعدادهای پنهان آدمی؛ حال این استعدادها هر چه می‌خواهد باشد. همان طور که مزلو بیان می‌دارد: «آنچه انسان می‌تواند باشد، باید بشود». (رضاییان، ۵۵: ۱۳۷۹).

¹- Physiological Needs

²- Security/Safety

³- Social Needs

⁴- Esteem Needs

^۵- Self-Actualization Needs

شکل ۱- هرم نیازهای انسان از دیدگاه آبراهام مازلو (رضاییان، ۵۵: ۱۳۷۹).

بر اساس تحقیق که پورعزت و دیگران (۱۳۸۶) انجام داده‌اند، هفت حق مهم و اساسی به‌طور مشترک در کلیه اسناد درباره حقوق شهروندی در سطح جهانی مورد نظر قرار گرفته‌اند که می‌تواند حداقل مطالبات مندرج در این زمینه محسوب شده و این اصول عبارتند از:

۱- **حق احترام برابر:** هرگونه سهم افراد از مشارکت اجتماعی در نسبت میزان مشارکت فعال و تمام‌عیار آنها در اداره بهتر جامعه، تأمین حداقل رفاه بر آحاد جامعه و احترام برابر به آنها اعطا می‌شود.

۲- **حق آزادی:** حق آزاد زیستن و برخورداری از حق اظهارنظر و حفظ عقیده و ابراز اندیشه برای همه شهروندان الزامی است.

۳- **حق برخورداری از امنیت:** حق حیات در عین برخورداری از دولت حامی شهروندان از مهمترین حقوق برای تأمین امنیت شهروندان است.

۴- **حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی:** برخورداری از حداقل رفاه و آسایش شرط اساسی پایداری سیستم اجتماعی و زندگی جمعی است.

۵- **حق برخورداری از دانش و آگاهی کافی:** توزیع عادلانه اطلاعات به‌ویژه درباره مسائل مهم و سیاسی - اجتماعی از مهمترین حقوق شهروندی محسوب می‌شود.

۶- **حق برخورداری از امکان پیشرفت:** بر اساس این اصل توسعه و پیشرفت حقی است همگانی مه هیچ‌کس نباید مانع از تحقق آن برای آحاد جامعه شود.

۷- **احترام به حق جامعه در برخورداری از مساعدت مسئولان افراد:** هر کس در جامعه زندگی می‌کند و از مواهب زندگی جمعی بهره‌مند می‌شود، در برابر سرنوشت جامعه متعهد بوده، موظف به مشارکت مسئولانه در رفع مشکلات و مسائلی است که سعادت جامعه را تهدید می‌کند. (مدنی قهفرخی، ۱۳۹۲).

۳- مفهوم شهروندی:

شهروندی اشاره به زندگی روزمره، فعالیت‌های فردی و کسب و کار افراد اجتماع و همچنین فعالیت‌های اجتماعی ایشان دارد و بطور کلی مجموعه‌ای از رفتار و اعمال افراد است. شهروندی از این منظر، مجموعه گسترده‌ای از فعالیت‌های فردی و اجتماعی است. فعالیت‌هایی که اگرچه فردی باشند اما برآیند آنها به پیشرفت وضعیت اجتماعی کمک خواهد کرد. همچنین است مشارکتهای اقتصادی، خدمات عمومی، فعالیت‌های داوطلبانه و دیگر فعالیت‌های اجتماعی که در بهبود وضعیت زندگی همه شهروندان موثر خواهد افتاد. در واقع این نگاه ضمن اشاره به حقوق شهروندی مدون و قانونی در نگاه کلی‌تر به رفتارهای اجتماعی و اخلاقی می‌پردازد که اجتماع از شهروندان خود انتظار دارد. دریافت این مفاهیم شهروندی نیازمند فضایی مناسب برای گفت‌وگو و مشارکت مردم با نقطه نظرات متفاوت و نظارت عمومی است (ماخذ: <http://www.citizenshipfoundation.org.uk>)

در اروپا واژه شهروندی از (citoyen) فرانسوی و ریشه لاتین (Civis) می‌آید که فوستل دو کولانژ در تاریخ شهر باستان آن را در نزد یونانیان در اتحادی قراردادی میان رئوسای گروه‌های قبیله‌ای برای استقرار در یک نقطه مشخص (شهر) و تبعیت از خدایان و قوانین واحد و همچنین شرکت در مناسک مشترک است. در دوران متاخر منتسکیو در روح القوانین شهروندی (citoyenete) را مجموعه‌ای از سازوکارهای اخلاقی - مدنی می‌داند که باید بر روابط میان شهروندان حاکم باشد (فکوهی، ۱۳۸۵). از نظر برنارد کریک پیش‌فرض تربیت شهروندی، فعال بودن در جامعه است. از نظر وی شهروندان دارای علایق و ارزشهای متفاوتند و باید یاد بگیرند که با توجه به چنین شرایطی، یک زندگی مطلوب را بگذرانند. همچنین هولی‌لی نیز گرایش به بحث و گفتگو را از پیش‌فرض‌های مهم آموزش شهروندی می‌داند (چناری، ۱۳۸۷). در نظریه شهروندی هابرماس

نیز بر گفتگوی آزاد در بستری آزادانه، برابر، منصفانه و عادلانه، بیش از هر چیزی تاکید شده است: "شهروندان آزاد وارد رایزنی می‌شوند تا زندگی مشترک خود را نه فقط به وسیله قانون موضوعه، بل همچنین به شیوه مشروع سازماندهی کنند" (منوچهری، ۱۳۸۵).

با مرور تعاریف و نظریه‌های شهروندی می‌توان ویژگی‌های شهروندی را در واژه‌ها و عبارتهای کلیدی زیر خلاصه نمود:

اجتماعی بودن، فعال بودن در اجتماع، ارتباط موثر میان شهروندان، همکاری، مسئولیت‌پذیری، مشارکت در امور اجتماعی، گفتگوی آزاد، نیل به عدالت و مساوات‌گرایی، سهم‌شدن در تصمیم‌های فردی و جمعی، آگاهی از حقوق شهروندی و پایبندی به آنها.

اعلامیه حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ بدون مخالف به وسیله مجمع عمومی سازمان ملل پذیرفته شد اساس قانون حقوق بشر است. از آن پس دیگر کنوانسیونها در مورد موضوعاتی نظیر غیرقانونی نمودن شکنجه، تبعیض علیه زنان و کودکان و افزایش حقوق مهاجران، حمایت‌های بین‌المللی گسترده‌ای کسب کرده‌اند. در سال ۱۹۹۳، ۱۷۱ حکومت در کنفرانس جهانی حقوق بشر در وین از بیانیه‌ای به این مضمون حمایت کرده‌اند که حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی "همگانی و جهانشمول، جدایی‌ناپذیر، دارای وابستگی متقابل و همبسته" هستند (فالكس، ۲۰۰۰: ۱۸۰).

نظریه شهروندی از نظر اجتماعی شامل طیف متنوعی از نظریه‌ها می‌شود. جامعه‌شناسان کلاسیک نظیر مارکس، وبر، دورکیم و تونیس و مدرن خصوصا پارسونز و مارشال و معاصر به ویژه گیدنز و هابرماس با تاثیر پذیری از ایده‌های شهروندی پیش از خود ابداعات نظری قابل توجهی در قالب نظریه شهروندی داده‌اند که خلاصه آن را در جدول زیر قابل ملاحظه است (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۳۵). با وجود طیف گسترده نظریه‌های اجتماعی شهروندی محور مشترک در تعریف جامعه-شناسانه مفهوم شهروندی تاکید بر حقوق و وظایف شهروندی، مشارکت شهروندی، برابری شهروندی، هویت شهروندی و نقش و پایگاه شهروندی فارغ از تعلقات اجتماعی، طبقاتی، قومی، نژادی و مذهبی اعضای جامعه است (همان: ۳۶).

جدول ۲-۷- طرح

کلی نظریه اجتماعی شهروندی (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۳۶)

بررسی تاریخی ماهیت جامعه‌شناختی پدیده شهروندی نشان می‌دهد که شکل‌های اجتماعی شهروندی در طی زمان متحول شده و در دوره معاصر طیفی از اشکال گوناگون را شامل می‌شود که توجه به

کلاسیک	مدرن	پست‌مدرن و فمینیستی	ترکیبی
الف. شهروندی انقلابی (مارکس)	الف. شهروندی‌های مدنی و سیاسی و رفاه (مارشال)	الف. شهروندی جنسیتی، شهروندی مؤنث، شهروندی بالقوه، شهروندی بالفعل، شهروندی حقیقی، شهروندی تفکیک شده (پتیمان، لیسترو ماریون یانگ)	الف. شهروندی اجتماعی رفاهی (الکوک، دوروراس)
ب. شهروندی عقلانی (وبر)	ب. شهروندی اجتماعی مدرنیستی (پارسونز)		ب. شهروندی کامل (تیسبت، کلی، یانویتز، مان، روشه، ماکدو، نابلور، لکا و باربالت)
ب. شهروندی مدنی-عرفی (دورکیم)			ب. شهروندی چند فرهنگی (آرون)
ت. شهروندی عرفی-گزلناقتی (تونیس)			ت. شهروندی حاشیه‌ای و شهروندی درجه دوم (هیسلر و بروباکر)
			ح. شهروندی حوزه عمومی (هاپر ماس)

نقش و تاثیر دولت، نهادهای مدنی و جنبش‌های اجتماعی جدید در تقویت زمینه‌های شکل‌گیری شهروندی حائز اهمیت است (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۳۹).

جدول ۲-۸- شکلهای

اجتماعی شهروندی
معاصر (توسلی و نجاتی

حسینی، ۱۳۸۰: ۴۰).

اصولی که بایستی
هنگام تدوین حقوق
شهروندی باید مدنظر قرار
گیرد عبارتند از: حق

شکل اجتماعی دولت	شکل اجتماعی شهروندی	ویژگی‌های اجتماعی شهروندی
دولت - ملت / دولت رفاه	شهروندی ملی / شهروندی رفاهی	حقوق اجتماعی مدنی سیاسی شهروندی
دولت جهانی	شهروندی جهانی	فراملی شدن شهروندی و شمول‌گرایی حقوق بشر و شهروندی
دولت منطقه‌ای	شهروندی منطقه‌ای اروپایی	چند ملیتی شدن شهروندی
دولت جهانی محلی	شهروندی جهانی محلی	بومی شدن شمول‌گرایی شهروندی در سطح محلی و خاص‌گرایی آن
دولت محلی	شهروندی محلی فراملی	محلی شدن خاص‌گرایی موقعت شهروندی در سطح فراملی
دولت شهری	شهروندی فراملی	شهری شدن گسترده موقعت شهروندی در سطح جامعه شهری مدرن

احترام برابر، حق آزادی، حق برخورداری از امنیت، حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی، حق برخورداری از دانش و آگاهی کافی، حق برخورداری از حق پیشرفت، احترام به حق جامعه در برخورداری از مساعدت مسئولان افراد (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴۹-۱۵۰).

عوامل محل حقوق شهروندی	زیرساخت مورد نیاز	حقوق شهروندی شهروندان سالم و ساکنان محله‌ها	
از بین بردن حس تعلق خاطر و حس مکان در محله زندگی شهروندان	محله با فضاهای خصوصی، نیمه خصوصی-نیمه عمومی و عمومی با عرصه بندی	داشتن سرپناه و مسکن مطلوب	۱
زباله‌گردی افراد بی‌خانمان و معتادان حضور افراد بی‌خانمان در فضاهای سبز و باز و ورزشی همگانی و دشواری حضور شهروندان	بهداشت محیط فضاهای ورزشی فضاهای سبز و باز همگانی	برخورداری از سلامت و بهداشت	۲
نبود سلسله مراتب دسترسی و ورودیهای محدود کننده برای افراد غریبه	فضاهای عمومی و همگانی با سلسله مراتب دسترسی	برخورداری از فضاهای عمومی و همگانی ایمن و امن	۳
وجود صحنه‌های بی‌خانمانی، اعتیاد، تزریق و کارتن‌خوابی و سرقت و جرائم و ...	نمود صحنه‌های سرزنده و امیدوار کننده طبیعی، فرهنگی، اجتماعی	برخورداری از احترام و امیدواری	۴
دشواری ورود غریبه‌ها و گروههای مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی	ایمنی و امنیت اجتماعی	آسایش و رفاه جسمی	۵
دشواری ورود غریبه‌ها و گروههای مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی	ایمنی و امنیت اجتماعی	آرامش ذهنی و روحی	۶
وجود ترس و ناامنی بویژه برای زنان و کودکان برای حضور فعال و استفاده از فضا	بستر حضور شهروندان در مکانها و رویدادهای عمومی	همکاری و مشارکت در فعالیتهای اجتماعی محله	۷
ترس، وقوع جرم و بزهکاری در فضاهای عمومی	حضور و نظارت	ایمنی و امنیت	۸
آسیب‌پذیری برای زنان و کودکان	ایمنی و امنیت	امکان رشد و تعالی برای اقشار و گروههای مختلف	۹
اختلال در تامین نیازهای اولیه بویژه ایمنی و امنیت و امیدواری در سلسله مراتب نیازها	تامین نیازهای اولیه فردی و جمعی	دستیابی به کارکردهای مطلوب و ارزشمند خویش	۱۰

جدول ۱- حقوق شهروندی شهروندان، زیرساختهای موردنیاز و عوامل مخل آن

در اسناد بین‌المللی نیز تأکیدات بسیاری در تأمین حقوق شهروندان ملاحظه می‌شود. که مهمترین مواد مرتبط اعلامیه جهانی حقوق بشر و اعلامیه حقوق بشر اسلامی به شرح زیر هستند:

❖ اعلامیه جهانی حقوق بشر:

اعلامیه جهانی حقوق بشر، یک پیمان بین‌المللی است که در مجمع عمومی سازمان ملل متحد در تاریخ ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ در پاریس به تصویب رسیده است. این اعلامیه نتیجه مستقیم جنگ جهانی دوم بوده و برای اولین بار حقوقی را که تمام انسان‌ها مستحق آن هستند، بصورت جهانی بیان می‌دارد. اعلامیه مذکور شامل ۳۰ ماده است که به تشریح دیدگاه سازمان ملل متحد در مورد حقوق بشر می‌پردازد. مفاد این اعلامیه حقوق بنیادی مدنی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی‌ای را که تمامی انبای بشر در هر کشوری باید از آن برخوردار باشند، مشخص کرده‌است. مجمع عمومی سازمان ملل متحد، سه سال پس از تأسیس سازمان ملل متحد، اعلامیه جهانی حقوق بشر را تصویب کرد و اعلامیه جهانی حقوق بشر، که هدف آن برقراری تضمین حقوق و آزادی‌های برابر برای همه مردم بود در ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ به تصویب رسید، روزی که اینک در سراسر جهان به عنوان روز بین‌المللی حقوق بشر گرامی داشته می‌شود.

ماده ۱- همه افراد بشر آزاد و با حیثیت و حقوق یکسان زاییده می‌شوند و دارای موهبت خرد و وجدان می‌باشند و با یکدیگر با روحیه برادری رفتار کنند.

ماده ۲- هرکس می‌تواند از کلیه آزادیها که در اعلامیه حاضر به آن تصریح شده، بی‌هیچگونه برتری، منجمله برتری از نظر نژاد و رنگ و جنس و زبان و دین یا هر عقیده دیگر، و از نظر زاد و بوم یا موقعیت اجتماعی، و از نظر توانگری یا نسب یا هر وضع دیگر بهره‌مند گردد. نیز هیچ امتیازی بر اساس نظام سیاسی یا قانونی یا بین‌المللی مربوط به کشور یا سرزمینی که شخص از تبعه آن محسوب است وجود نخواهد داشت، خواه سرزمین مزبور مستقل باشد یا زیر سرپرستی، خواه فاقد خود مختاری باشد یا سرزمینی که حاکمیت آن به شرطی از شروط محدود شده باشند.

ماده ۳- هر کس حق دارد از زندگی و آزادی و امنیت شخص خویش برخوردار باشد.

ماده ۴- هیچ کس را نمی‌توان به بنده گی یا برده گی گرفت. بنده گی و سوداگری بنده در هر شکل که باشد ممنوع است.

ماده ۵- هیچ کس را نمی‌توان شکنجه کرد یا مورد عقوبت یا روش وحشیانه و غیر انسانی یا اهانت آمیز قرار داد.

ماده ۶- هر کس دارای این حق است که شخصیت حقوقی او در همه جا مراعات گردد.

ماده ۷- همه افراد در پیشگاه قانون یکسانند و حق دارند که بی‌هیچ تفاوت از پشتیبانی قانون بطور برابر استفاده کنند. هر کس حق دارد در مقابل هرگونه تبعیض که ناقض این اعلامیه باشد و در مقابل هرگونه عملی که چنین تبعیضی را تشویق کند، از حمایت یکسان قانون برخوردار گردد.

ماده ۸- هرکس می‌تواند از تعدی به حقوق اصلی که به موجب قانون اساسی یا قانونهای دیگر برای او شناخته شده است به دادگاههای صلاحیت دار ملی متوسل گردد تا حقیقت استیفا شود.

ماده ۹- هیچ کس را نمی‌توان خودسرانه بازداشت کرد یا زندانی ساخت یا تبعید نمود.

ماده ۱۰- هرکس حق دارد با استفاده کامل از تساوی حقوق با دیگران، دعوی او در یک دادگاه مستقل و بی طرف عادلانه و علنی رسیدگی شود و آن دادگاه در باره حقوق و تعهدات او، یا صحت هرگونه اتهام کیفری که به او متوجه باشد حکم دهد.

ماده ۱۱- الف) هرکس متهم به ارتکاب جرمی باشد، تا وقتی تقصیر او طی محاکمه علنی که در آن هر گونه تضمین ضروری برای دفاع تأمین شده باشد قانوناً به ثبوت نرسد، بیگناه محسوب می شود.

ب) همچنین هیچکس به علت ارتکاب عملی یا خودداری از عملی محکوم نخواهد شد مگر وقتی که آن کار بموجب قوانین ملی یا بین المللی در هنگام ارتکاب، جرم محسوب باشد. نیز هیچکس به مجازاتی بیش از مجازات مقرر در هنگام ارتکاب جرم محکوم نخواهد شد.

ماده ۱۲- الف) زندگانی خصوصی یا امور خانوادگی یا محل سکونت، یا مراسلات کسی نباید در معرض دخالت خود سرانه واقع شود. نیز به حیثیت و حسن شهرت هیچکس نمی توان حمله کرد. هرکس حق دارد در این گونه دخالت ها یا این گونه تجاوزها، از پشتیبانی قانون برخوردار باشد.

ماده ۱۳- الف) هرکس حق دارد در داخل هر کشور آزادانه نقل مکان کند و هر کجا بخواهد اقامت گزیند.

ب) هرکس می تواند هر کشوری را که بخواهد، منجمله کشور خود را ترک کند و می تواند به کشور خود باز گردد.

ماده ۱۴- الف) هرکس حق دارد برای گریز از هر گونه شکنجه و فشار به جایی پناهنده شود. نیز می تواند در سایر کشورها از پناهندگی استفاده کند.

ب) در جرایم غیر سیاسی یا اموری که مخالف با اصول و هدفهای ملل متحد باشد نمی توان از حق پناهندگی استفاده کرد.

ماده ۱۶- الف) زن و مرد وقتی به سن ازدواج برسند می توانند بدون هیچ قید نژادی و ملی و دینی ازدواج کنند، و خا نواده بنیاد گذارند. آنان به هنگام زناشویی و در اثنا و هنگام انحلال آن دارای حقوق متساوی می باشند.

ب) عقد ازدواج جز با رضای آزادانه همسران آینده، قانونی نیست.

ج) خانواده عنصر طبیعی و اساسی اجتماع است و باید از پشتیبانی جامعه برخوردار باشد.

ماده ۱۸- الف) هرکس دارای حق آزادی فکر و ضمیر و دین است. لازمه این حق آن است که هر کس خواه به تنهایی یا با دیگران علنی یا خصوصی از راه تعلیم و پیگیری و ممارست، یا از طریق شعایر و انجام مراسم دینی، بتواند آزادانه، دین و یقینات خود را ابراز کند.

ماده ۲۲- الف) هر کس از حیث اینکه عضو جامعه محسوب است حق دارد از تأمین اجتماعی برخوردار گردد، و می تواند به کمک کوشش ملی و یاری بین المللی با توجه به سازمان و امکانات هر کشور از حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی که با حیثیت و تکامل آزاد شخصیت انسانی ملازمه داشته باشد بهره ور گردد.

ماده ۲۳- الف) هر کس حق کار و حق برگزیدن آزادانه کار با شرایط عادلانه و ارضا کننده دارد، نیز حق دارد که در مقابل بیکاری حمایت شود. ب) هر کس در مقابل کار مساوی، بدون هیچ گونه رعایت امتیاز، حق دستمزد مساوی دارد.

ج) هر کس در مقابل کار، حق دارد دستمزدی منصفانه و ارضا کننده دریافت کند که برای او و خانواده اش وجه معیشتی فراهم آورد که شایسته حیثیت کمال یافته انسانی باشد و در صورت مقتضی حق دارد از کلیه وسایل حمایت اجتماعی استفاده نماید.

د) هر کس حق دارد برای پشتیبانی از منافع خود، با دیگران تشکیل سندیکا بدهد و عضو سندیکایی شود.

ماده ۲۴- الف) هر کس حق استراحت و استفاده از ایام فراغت دارد، منجمله حق دارد ساعات کارش بطور معقول محدود باشد و از مرخصی نوبتی با دریافت حقوق استفاده کند.

ماده ۲۵ - الف) هرکس حق دارد از سطح یک زندگانی برخوردار باشد که سلامت و رفاه او و خانواده اش، منجمله خوراک و لباس و مسکن و رسیدگی های پزشکی آنان را تامین کند. همچنین حق دارد از خدمات ضروری اجتماعی در هنگام بیکاری و بیماری و درمانده گی و بیوه گی و پیری یا در سایر مواردی که بنا به اوضاع و احوالی بیرون از اراده او، وسایل معاش وی مختل گردد استفاده کند.

ب) مادر بودن و فرزند بودن، استفاده از کمک و مساعدت مخصوص را ایجاب می کند. هر کودک خواه حاصل زناشویی قانونی باشد یا غیر قانونی، از حمایت اجتماعی برابر برخوردار می گردد.

ماده ۲۶ - الف) هر کس حق دارد از **تعلیم و تربیت** استفاده کند. تعلیم و تربیت باید دست کم در مورد آموزش ابتدایی و اساسی رایگان باشد. **تعلیمات فنی و حرفه ای** باید برای همه ممکن باشد. دسترسی به **تعلیمات عالی**ه باید برای همه و بنا به شایستگی هر کس امکان پذیر باشد.

ب) هدف تعلیم و تربیت باید شکوفایی کامل شخصیت بشری و تقویت **احترام به حقوق بشر و آزادیهای اساسی** باشد. تعلیم و تربیت باید حسن تفاهم و گذشت و دوستی بین همه ملتها و همه گروهها از هر نژاد یا هر دین، همچنین گسترش فعالیتهای ملل متحد را برای حفظ صلح تسهیل کند.

ج) پدر و مادر برای تعیین نوع تعلیم و تربیت فرزند خود حق اولویت دارند.

ماده ۲۷ - الف) هر کس حق دارد آزادانه در زندگانی فرهنگی اجتماع شرکت جوید و از اقسام هنرها استفاده کند و در پیشرفت علمی و برکات حاصل از آن سهیم باشد.

ب) هر کس حق دارد از منافع اخلاقی و مادی ناشی از هرگونه دستاورد علمی و ادبی یا هنری که بوجود آورده باشد حمایت شود.

ماده ۲۸ - هرکس حق دارد بکوشد تا در **سطح اجتماعی و جهانی چنان سامان و نظمی** حکمفرما شود که حقوق و آزادیهایی که در این اعلامیه اعلام شده است در آن سطح به نتیجه کامل برسد.

ماده ۲۹ - الف) هرکس نسبت به اجتماعی که فقط در آن اجتماع رشد آزاد و کامل شخصیت او امکان پذیر است تکالیفی بر عهده دارد.

ب) هرکس در اجرای حقوق و در مقام برخورداری از آزادیهای خویش، تنها از محدودیت هایی پیروی می کند که قانون منحصرًا" به منظور تامین شناسایی و حرمت به حقوق و آزادیهای دیگران، بالجمله برای تحقق بخشیدن به مقتضیات عادلانه اخلاق و نظام اجتماعی و مصلحت عمومی، در یک جامعه دموکرات وضع کرده باشد.

ج) در هیچ حال نمی توان حقوق و آزادیهای مزبور را به نحوی بکار برد که با هدفها و اصول ملل متحد منافی باشد (دفتر سازمان ملل در تهران، ۱۳۹۵) (<http://www.unic-ir.org>)

❖ اعلامیه حقوق بشر اسلامی:

ماده اول: الف) بشر، به طور کلی، یک خانواده می باشند که بندگی نسبت به خداوند و فرزندى نسبت به آدم آنها را گرد آورده و همه مردم در اصل شرافت انسانی و تکلیف و مسؤولیت برابرند، بدون هرگونه تبعیضی از لحاظ نژاد، یا رنگ یا زبان یا جنس با اعتقاد دینی یا وابستگی سیاسی یا وضع اجتماعی و غیره. ضمناً عقیده صحیح، تنها تضمین برای رشد این شرافت از راه تکامل انسان می باشد. ب) همه مخلوقات، به منزله عائله خداوندی هستند و محبوب ترین آنان نزد خدا، سودمندترین آنان به همنوع خود است. و هیچ احدی بر دیگری برتری ندارد مگر در تقوی و کار نیکو.

ماده دوم: الف) زندگی موهبتی است الهی و حقی است که برای هر انسانی تضمین شده است، و بر همه افراد و جوامع و حکومتها واجب است که از این حق حمایت نموده و در مقابل هر تجاوزی علیه آن ایستادگی کنند و جایز نیست کشتن هیچ کس، بدون مجوز شرعی. ب) استفاده از وسیله ای که منجر به از بین بردن سرچشمه بشریت به طور کلی یا جزئی گردد، ممنوع است. ج) پاسداری از ادامه زندگی بشریت، تا هر جایی که خداوند مشیت نماید، وظیفه ای شرعی می باشد.

ماده پنجم: الف) خانواده، پایه ساختار جامعه است و زناشویی اساس ایجاد آن می باشد، بنابراین مردان و زنان حق ازدواج دارند و هیچ قید و بندی که بر پایه نژاد یا رنگ یا قومیت باشد، نمی تواند از این حق آنان، جلوگیری کند. ب. جامعه و دولت موظف است موانع را از فراراه ازدواج برداشته و راه های آن را آسان و از خانواده حمایت به عمل آورد.

ماده هفتم: الف) هر کودکی از زمان تولد، حقی بر گردن والدین خویش و جامعه و دولت در محافظت دوران طفولیت و تربیت نمودن و تأمین مادی و بهداشتی و ادبی دارد. در ضمن باید از جنین و مادر نگهداری شود و مراقبتهای ویژه نسبت به آنها مبذول شود.

ماده هشتم: هر انسانی از لحاظ الزام و التزام از یک شخصیت شرعی برخوردار است و اگر این شخصیت از بین رفت یا مخدوش گردید، قیم جای او را می گیرد.

ماده نهم: الف. طلب علم یک فریضه است و آموزش یک امر واجب است بر جامعه و دولت، و بر دولت لازم است که راه ها و وسایل آن را فراهم نموده و متنوع بودن آن را، به گونه ای که مصلحت جامعه را برآورد، تأمین نماید و به انسان فرصت دهد که نسبت به دین اسلام و حقایق هستی معرفت حاصل کند و آن را برای خیر بشریت به کار گیرد.

ب. حق هر انسانی است که مؤسسات تربیتی و توجیهی مختلف از خانواده و مدرسه و دانشگاه گرفته تا دستگاه های تبلیغاتی و غیره که کوشش در جهت پرورش دینی و دنیوی انسان می نماید، برای تربیت کامل و متوازن او تلاش کنند و شخصیتش را پرورش دهند، به گونه ای که ایمانش به خدا و احترامش به حقوق و وظایف و حمایت از آن فراهم شود.

ماده دهم: اسلام دین فطرت است، و به کار گرفتن هرگونه اکراه نسبت به انسان یا بهره برداری از فقر یا جهل انسان، جهت تغییر این دین به دینی دیگر یا به الحاد، جایز نمی باشد.

ماده دوازدهم: هر انسانی بر طبق شریعت، حق انتقال و انتخاب مکان برای اقامت در داخل یا خارج کشورش را دارد و در صورت تحت ظلم قرار گرفتن، می تواند به کشور دیگری پناهنده شود، و بر آن کشور پناه دهنده واجب است که با او مدارا کند، تا این که پناهگاهی برایش فراهم شود، با این شرط که علت پناهندهگی به خاطر ارتکاب جرم طبق نظر شرع نباشد.

ماده سیزدهم: کار، حقی است که باید دولت و جامعه برای هرکسی که قادر به انجام آن است، تضمین کند. و هر انسانی آزادی انتخاب کار شایسته را دارد، به گونه ای که هم مصلحت خود و هم مصلحت جامعه برآورده شود. هر کارگری حق دارد از امنیت و سلامت و دیگر تأمین های اجتماعی برخوردار باشد و نباید او را به کاری که توانش را ندارد واداشت یا او را به کاری اکراه نمود، یا از او بهره کشی کرد، یا به او زیان رساند و هر کارگری بدون فرق میان مرد و زن، حق دارد که مزد عادلانه در مقابل کاری که ارائه می کند، سریعاً دریافت نماید و نیز حق استفاده از مرخصی ها و پاداشها و ترفیعات استحقاقی

را دارد و در عین حال، موظف است که در کار خود اخلاص و درستکاری داشته باشد و اگر کارگران با کارفرمایان اختلاف پیدا کردند دولت موظف است برای حل این اختلاف و از بین بردن ظلم و اعاده حق و پای بندی به عدل، بدون این که به نفع طرفی عدول کند، دخالت نماید.

ماده پانزدهم: الف) هر انسانی حق مالک شدن از راه‌های شرعی را دارد و می‌تواند از حقوق مالکیت، به گونه‌ای که به خود و یا دیگران و یا جامعه ضرر نرساند، برخوردار باشد و نمی‌توان مالکیت را از کسی سلب کرد مگر بنا بر ضرورت حفظ منافع عمومی و در مقابل پرداخت غرامت فوری و عادلانه.

ب. مصادره اموال و ضبط آنها ممنوع است مگر بر طبق شرع.

ماده هفدهم: الف. هر انسانی حق دارد که در یک محیط پاک از مفساد و بیماریهای اخلاقی به گونه‌ای که بتواند در آن خود را از لحاظ معنوی بسازد، زندگی کند، جامعه و دولت موظفند این حق را برای او فراهم کنند. ب) دولت و جامعه موظفند که برای هر انسانی تأمین بهداشتی و اجتماعی را از طریق ایجاد مراکز عمومی مورد نیاز، برحسب امکانات موجود، فراهم نمایند. ج) دولت مکلف است حق هر انسانی را در زندگی شرافت مندانه‌ای که بتواند از طریق آن مایحتاج خود و خانواده اش را برآورده سازد و شامل خوراک و پوشاک و مسکن و آموزش و درمان و سایر نیازهای اساسی می‌شود، تضمین نماید.

ماده هیجدهم: الف) هر انسانی حق دارد که نسبت به جان و دین و خانواده و ناموس و مال خویش، در آسودگی زندگی کند. ب) هر انسانی حق دارد که در امور زندگی خصوصی خود (در مسکن و خانواده و مال، ارتباطات) استقلال داشته باشد و جاسوسی یا نظارت بر او، با مخدوش کردن حیثیت او جایز نیست و باید از او در مقابل هرگونه دخالت زورگویانه در این شؤون حمایت شود. ج) مسکن در هر حالی حرمت دارد و نباید بدون اجازه ساکنین آن یا به صورت غیر مشروع وارد آن شد، و نباید آن را خراب یا مصادره کرد یا ساکنینش را آواره نمود.

ماده نوزدهم: الف) مردم در برابر شرع مساوی هستند. در این امر حاکم و محکوم نیز باهم برابرند. ب) مراجعه و پناه بردن به دادگاه حقی است که برای همه تضمین شده است. ج) مسؤولیت در اصل شخصی است. د) هیچ جرمی یا مجازاتی نیست مگر به موجب احکام شریعت. هـ) متهم، بیگناه است تا این که محکومیت اش از راه محاکمه عادلانه‌ای که همه تضمینها برای دفاع از او فراهم باشد، ثابت گردد.

ماده بیستم: دستگیری یا محدود ساختن آزادی یا تبعید، یا مجازات هر انسانی جایز نیست، مگر به مقتضای شرع. و نباید او را شکنجه بدنی یا روحی کرد یا با او به گونه‌ای حقارت آمیز، یا سخت، یا منافی حیثیت انسانی، رفتار کرد. همچنین اجبار هر فردی برای آزمایشات پزشکی یا علمی جایز نیست، مگر با رضایت وی و مشروط بر این که سلامتی و زندگی او به مخاطره نیفتد. همچنین، تدوین قوانین استثنایی که به قوه اجرائیه چنین اجازه‌ای را بدهد، نیز جایز نمی‌باشد (اعلامیه حقوق بشر اسلامی) (دفتر حقوق بشر اسلامی، ۱۳۹۵) و (<http://islamichr.org/>)

۴- آموزش شهروندی:

آموزش و پرورش یا تعلیم و تربیت دارای مفهوم و کاربرد گسترده و پیچیده، و در نتیجه مبهمی است. در تعریف این مفهوم، نه تنها میان مردم عادی، بلکه میان صاحب‌نظران تعلیم و تربیت هم اختلاف نظر وجود دارد. همچنین مفاهیمی مانند سواد آموزی، کارآموزی، بارآوردن، پروردن، تأدیب، اجتماعی کردن، و ... نیز جزئی از «آموزش و پرورش» محسوب می‌شوند یا با آن همپوشی دارند. درباره مفهوم «آموزش» باید در نظر داشت که «آموزش و پرورش» منحصر به افراد، زمان، مکان، یا عمل خاصی نیست. یعنی به طور مشخص «آموزش و پرورش» منحصر به مدرسه، کودکان، یا آموزش دروس خاصی نیست، بلکه «آموزش و پرورش» برای همه، و در هر زمانی (ز گهواره تا گور) و هر مکانی است. آموزش و پرورش دوباره ساختن یا سازمان دادن تجربه است، به منظور اینکه معنای تجربه گسترش پیدا کند و برای هدایت و کنترل تجربیات بعدی، فرد را بهتر قادر سازد (ماخذ: <http://fa.wikipedia.org>). بنابراین آموزش دارای دامنه‌ای وسیع در ابعاد زمانی و مکانی و ابزارهای یادگیری و یاددهی بوده و می‌تواند مخاطبان متنوعی از تمام اقصای سنی، اجتماعی، قومی و فرهنگی را شامل شود.

یونسکو، آموزش را آغاز توسعه برشمرده است؛ آموزش شهروندی می‌تواند به عنوان آموزش کودکان، از اوایل دوران کودکی در نظر گرفته شود، برای تبدیل شدن به شهروندانی روش‌فکر که در تصمیمات مربوط به جامعه مشارکت می‌نمایند (ماخذ: <http://www.unesco.org>). آموزش شهروندی بطور غیر رسمی در خانه یا محل کار یا کارگاه‌های آموزشی و یا بطور رسمی بصورت سرفصل درسی مجزا در مدارس و حتی مدارس ابتدایی و یا بصورت رشته تحصیلی دانشگاهی در واقع به شهروندان می‌آموزد که چگونه یک شهروند فعال، آگاه و مسئولیت‌پذیر باشند. در واقع مبنای این آموزشها پرورش یک شهروند نمونه یا شهروند خوب یا ارائه یک الگوی شهروندی نیست بلکه به آنان می‌آموزد که چگونه تصمیمات خود را با توجه به مسئولیت‌هایشان در قبال اجتماع و زندگی فردی خود اتخاذ نمایند (ماخذ: <http://www.citizenshipfoundation.org.uk>).

بطور کلی آموزش‌های شهروندی می‌تواند تمامی ابعاد توسعه پایدار شهری (اجتماعی_ فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و زیست- محیطی) را شامل شده و در کلیه ابعاد مطروحه موثر و کارا باشد.

۵- مضامین آموزش‌های شهروندی

آموزش شهروندی از نظر یونسکو می‌تواند سه موضوع مهم را داشته باشد:

آموزش حقوق شهروندی و انسانی به مردم از طریق تفهیم اصول و نهادهای (یک حکومت، یک کشور یا یک ملت) یادگیری برای تمرین قضاوت فردی و روحیه انتقادی به دست آوردن احساس مسئولیت فردی و اجتماعی (ماخذ: <http://www.unesco.org>)

ترنر در اندیشه‌های خود مفهوم شهروندی و آموزش‌های که باید به افراد در این زمینه داده شود در قالب چهار مولفه جامعه‌شناختی به عنوان یک واقعیت اجتماعی بیان کرده است. الف- شکل اجتماعی شهروندی: در این شکل آموزش‌هایی که شهروندان دریافت می‌کنند از بالا به پایین است یعنی دولت به سمت جامعه مفاهیم شهروندی و شهروندمداری را ارائه می‌دهد. ب- قلمرو اجتماعی شهروندی: در این حوزه آموزه‌هایی ارائه شده که بیشتر شهروندمداری را به سمت حوزه عمومی ترغیب کرده یا برخی از این آموزه‌ها منجر به شکل‌گیری حوزه‌های خصوصی شده است. پ- گونه اجتماعی شهروندی: این مولفه اشاره به آموزش‌هایی می‌کند که شهروندان را بیشتر حالت فعال در شهروندی بیان می‌کند یا به صورت شهروند منفعل تلقی کرده است. ت- محتوای اجتماعی شهروندی: اشاره به تعلیماتی می‌کند که تأکید بر ایفای وظایف، تکالیف، مسئولیت‌ها و تعهدات شهروندی کرده و یا معطوف به حقوق و امتیازات شهروندی دانسته است (فتیزپتربیک، ۱۳۸۱: ۱۴۶)

آموزش شهروندی از روشهای مختلف در دنیا انجام می‌شود. آموزش در مدارس از دوران کودکی تا نوجوانی، از طریق معلمان و والدین، یکی از این روشهاست. در کشورهای توسعه یافته مفاهیم شهروندی از دوران کودکی تا نوجوانی آموزش داده

می‌شود و دولت نیز آموزش‌های لازم را در اختیار والدین و معلمان قرار می‌دهد. در انگلیس از سال ۲۰۰۲ میلادی، آموزش شهروندی و آشنایی با آن بطور رسمی در برنامه درسی مدارس از سنین ۱۱ تا ۱۶ سالگی قرار گرفت. اهداف این آموزش‌ها عموماً موارد ذیل است: آشنایی با حقوق و مسئولیت‌های شهروندی، بحث و بررسی درباره سرفصلها و موضوعات مهم شهروندی، فهم و شناخت جامعه و آشنایی با فعالیتهای اجتماعی، مشارکت فعال در یک برنامه اجتماعی یا گروهی (ماخذ: <http://bensguide.gpo.gov>).

بطور کلی هدف از آموزش‌های شهروندی تحقق مفاهیم شهروندی و نیل به هدف بزرگتر توسعه پایدار شهری می‌باشد. آموزش شهروندی، نحوه ایجاد انگیزش در میان افراد برای پذیرش نقش شهروند و توجه به منافع جمعی است. این آموزش‌ها از طریق آگاهی‌بخشی به حقوق شهروندی، تقویت مهارت‌های زندگی اجتماعی و ایجاد انگیزش در افراد جامعه، شکل‌گیری حس شهروندی را تسهیل می‌نمایند.

۶- زمینه‌ها و شیوه‌های آموزش شهروندی با رویکرد برنامه‌ریزی و طراحی شهری:

به‌طور کلی آموزش شهروندی در عمل یعنی تجلی و نمود مفاهیم شهروندی توسط شهروندان و نقش‌آفرینی آنان در مجموعه رفتارها، گفتگو و ارتباط‌های موثر، مسئولیت‌پذیری، همکاری، تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در امور اجتماعی و مشارکت مردمی خواهد بود. طبیعی است که اغلب این موارد در حوزه عمومی و عرصه‌های عمومی شهری (فضاهای شهری همگانی) محقق می‌شوند. به‌عبارت دیگر فضاهای عمومی و همگانی شهری اعم از میدان و میدانچه، خیابان‌های شهری و محلی، کوچه‌ها؛ ایستگاه‌های حمل‌ونقل اتوبوس، تاکسی و مترو؛ مراکز خرید، مراکز فرهنگی و اجتماعی، فرهنگسراها، مساجد، پارک‌های محلی و شهری و ... بستر کالبدی تحقق آموزه‌های شهروندی خواهند بود.

۶-۱- توجه به تمرین عملی، تبیین آن در فرایند آموزش و گنجاندن آن در آموزش رسانه‌ای: تلفیق آموزش‌های نظری و عملی، بطوری‌که شهروندان حین آموزش و بعد از آن تغییر در رفتارها؛ مطالبه حقوق شهروندی و یادآوری مسئولیت‌های اجتماعی را به شهروندان دیگر و احساس مسئولیت را از طرق گوناگون گفتاری، رفتاری و تبلیغی اجرا نموده و محقق نمایند. در این باره استفاده از خود شهروندان (به‌عنوان محور آموزش شهروندی) در فرایند یادگیری، یاددهی، تمرین و مراقبت آموزه‌های شهروندی می‌تواند کارساز باشد.

۶-۲- برنامه‌ریزی برای فعالیتهای اجتماعی مردم‌مدار: برنامه‌ریزی فعالیتهای اجتماعی با محوریت شهروندان، می‌تواند از ابعاد مختلف بررسی و بحث شود. نوع، زمان و مکان برگزاری و انجام اغلب فعالیتها می‌تواند در فرایند آموزش‌های رسانه‌ای مانند روزنامه‌نگاری شهروندی با رای شهروندان و تصمیم آنان مشخص شود. بطوری‌که با ارائه گزینه‌ها و آلترناتیوهای مختلف و دلخواه شهروندان و با بحث و نظردهی نسبت به نوع، زمان و کیفیت انجام و برگزاری برنامه‌ها، مناسب‌ترین گزینه از نظر شهروندان انتخاب و با محوریت آنان برنامه‌ریزی و اجرا شود.

۶-۳- فراهم بودن زیرساختهای فضایی-کالبدی برای تحقق آموزه‌های شهروندی: طبیعی است که اغلب این موارد در حوزه عمومی و عرصه‌های عمومی شهری (فضاهای شهری همگانی) محقق می‌شوند. به‌عبارت دیگر فضاهای عمومی و همگانی شهری اعم از میدان و میدانچه، خیابان‌های شهری و محلی، کوچه‌ها؛ ایستگاه‌های حمل‌ونقل اتوبوس، تاکسی و مترو؛ مراکز خرید، مراکز فرهنگی و اجتماعی، فرهنگسراها، مساجد، پارک‌های محلی و شهری و ... بستر کالبدی تحقق آموزه‌های شهروندی خواهند بود. فعالیتهای مورد انتظار در این فضاها از دیدگاه شهروندی می‌تواند طیف گسترده‌ای از انواع فعالیتهای اجتماعی را شامل شود:

■ **شکل‌گیری گفتگو و ارتباط موثر** بین افراد و گروههای خانوادگی، همسایه‌ها، گروههای دوستی، جوانان، سالخورده‌گان، زنان و ... برای شکل‌گیری چنین گفتگویی که موثر و شهروندمدار باشد لازم است فضای کالبدی برای این امر مهیا باشد. در نظر گرفتن

فضاهای نشستن و مکث در تمامی فضاهای عمومی مذکور با رعایت ملاحظات آسایش اقلیمی و آراسته بودن به عناصر طبیعی (از قبیل آب و گیاه) از شروط اولیه این امر است. در نظر گرفتن تجهیزات و تاسیسات شهری از قبیل آبخوری، روشنایی معابر و فضاهای عمومی، کیوسک تلفن و ... در مکانهای مناسب و در نظر گرفتن الگوهای بومی و قابلیت استفاده برای همگان، از دیگر شرایط لازم می‌باشد.

■ **برنامه‌ها و مراسم‌های شهری و محلی:** این مراسم‌ها می‌توانند در مناسبتها و ایام خاص با محوریت مردم و کمک نهادهای مردمی و مدیریت شهری انجام شوند. وجود مکانهای اجتماع مردمی مناسبی بصورت سرباز و سرپوشیده در مراکز محله‌ها و شهرها در قالب میدان و میدانچه، پارک‌های شهری و محلی، تالار اجتماعات شهر و محله می‌توانند محل مناسبی برای انجام مراسم‌ها، گردهمایی‌ها، جشن‌ها و ... باشد. وجود چنین مکانهایی می‌تواند به مثابه قلب تپنده شهرها و محله‌ها محسوب شود. نمونه موفق چنین فضاهایی آگورای شهرهای یونانی و فروم شهرهای رومی هست که مرکز و محل اجتماع تمامی اقشار مردمی بوده و با انواع فعالیتهای اجتماعی مهمترین مرکز آموزش، تمرین و تحقق شهروندی بوده است.

■ **فعالیت‌های ورزشی:** فضاهای عمومی و همگانی می‌تواند بستری برای انجام فعالیتهای ورزشی بویژه از نوع عمومی باشد. پیاده‌روی‌های عمومی و خانوادگی، دوچرخه‌سواری، مسابقات ورزشی، ورزشهای دونفره همچون تنیس، ورزش‌های انفرادی علاوه بر ارتقاء سلامتی می‌تواند بستری برای ایجاد ارتباط گفتگو، تبادل نظر، ارتباط‌های موثر و به‌طور کلی مرور آموزش‌های نظری و تمرین مجدد این آموزه‌ها خواهد بود. در نظر گرفتن امکانات ورزشی در مکانهای مناسب، پیاده‌مداری، رهوار بودن فضاهای عمومی برای پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری، وجود ایمنی و امنیت برای انجام این فعالیتها برای تمامی اقشار سنی و جنسی و توجه به گروه‌های کم‌توان از ملزومات کالبدی این قبیل فعالیتها به‌شمار می‌رود.

■ **فعالیت‌های تفریحی:** این قبیل فعالیتها که جزء نیازهای انسان هست می‌تواند در ارتقای کیفیات زندگی انسانی و در نتیجه تقویت سطح روحیه شهروندی در جامعه منجر شود. آماده بودن محیط بویژه فضاهای عمومی و همگانی با تاکید بر فضاهای تفریحی محله‌ای می‌تواند به بروز و ظهور این فعالیتها در اشکال مختلف بازهای کودکان، نوجوانان و ... شود. توجه به آموزش شهروندی در خلال این فعالیتها می‌تواند تمرین و ممارست همگانی آموزه‌های شهروندی و نهادینه شده آن در بطن جامعه موجب شود.

■ **برنامه‌ها و فعالیت‌های چندمنظوره:** وجود طیف متنوعی از فعالیتها اعم از ورزشی، تفریحی، خرید، استراحت، گذران اوقات فراغت و ... می‌تواند به گردهم‌آمدن طیف گسترده و متنوعی از اقشار اجتماعی و گروههای سنی موجب شده و استحکام پیوند اجتماعی بین شهروندان را بیش‌ازپیش بوجود خواهد آورد. برای مثال مراکز خرید امروزی که به‌صورت فروشگاههای شهروند و یا سایر انواع مجتمع‌های خرید در شهرهای بزرگ وجود دارند. الگوبرداری از تجارب نه‌چندان موفق کشورهای اروپایی و امریکایی و توجه صرف به تامین نیازهای کالایی مردم بوده و این مراکز به‌صورت محیط‌هایی یکنواخت و به‌دور از کیفیت‌های محیطی لازم هستند. آموزش مقررات ترافیک به بچه‌ها در حین بازی ماخذ: <http://www.bmw.com.cn>

در نظر گرفتن فرم‌های مرکزگرا برای فضاهای شهری و نیز مبلمان شهری تقویت‌کننده ارتباط‌های رودررو می‌تواند در راستای شکل‌گیری کفنگوی جمعی و گردهم‌آمدن مردمان و ایجاد تعامل اجتماعی و در نتیجه آفرینش حس شهروندی موثر واقع شود. ایجاد برنامه‌های چندمنظوره آموزشی_تفریحی در مکانهای عمومی از قبیل پارکها، میداين و مراکز خرید محلی؛ ایستگاههای مترو، اتوبوس و تاکسی؛ مساجد، مدارس، فرهنگسراها با بهره‌گیری از هنرهای نمایشی و تمرکز قابلیت‌های محلی، محقق شود.

تصویر ۳- حضور شروندان در فضاهای شهری الف) فستیوال‌های شهری ادینبورگ و نمایش تجهیزات خدمات شهری سبز.

ب و ج) میدان‌های شهری پویا؛ ماخذ: <http://www.appliedsweepers.com>

۴-۵- مسئولیت‌پذیری اجتماعی: واگذاری مسئولیت‌های عمومی به خانواده‌ها، گروه‌های جوانان، بانوان، کودکان و تشکیل اجتماعات و تشکلهای خودجوش محلی در این راستای تحقق مفاهیم شهروندی گامی موثر می‌تواند باشد. مشارکت در نگهداری، نظارت و کنترل امورات همگانی بویژه در مقیاس محلی، مشارکت در برنامه‌ریزی و برگزاری برنامه‌ها، جشن‌ها و ... از مهمترین ابعاد مسئولیت‌پذیری اجتماعی شهروندان می‌تواند باشد.

تصویر ۲- آموزش و تمرین شهروندی: الف) کاشت درختان، حفاظت و نگهداری محیط‌زیست ب) آموزش و تمرین امداد رسانی در بحران زلزله به کودکان ماخذ: <http://iransafe.ir/> ج) اجتماع حامیان محیط‌زیست ماخذ: <http://www.phnompenh.gov.kh>

بطور کلی با توجه به مسائل و فرصتهای مطروحه در حقوق شهروندی می‌توان مسائل، راهبردهای پیشنهادی و راهکارهای کاربردی در جهت حل ارتقای حقوق شهروندی را می‌توان در قالب مسائل زیر بررسی و ارائه نمود:

جدول ۴- مسائل، راهبردها و راهکارهای عملیاتی در ارتقای زیرساختهای فضایی و کالبدی حقوق شهروندی

حوزه	راهبرد	راهکار عملیاتی و کاربردی
طرح جامع و تفصیلی شهری	نگرش شهروندمدار در فرایند تهیه طرح	در نظر گرفتن تمامی نیازهای شهروندان و گروههای ویژه (زنان و کودکان و ...) - پرهیز از نگرشهای صرفا کالبدی - بازنگری در فرایند تهیه طرح
	مشارکت شهروندان در فرایند تهیه طرح	نظرسنجی از شهروندان - ایجاد کارگاههای مشارکتی طرحهای شهری -

فراهم نمودن بستر مشارکت و همکاری سازمانهای مردم‌نهاد و متخصصان رشته‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، حقوق و ... - ارائه پیش‌نویس طرح برای نظرسنجی قبل تصویب و اجرا	مشارکت سمن‌ها و متخصصان رشته‌های مرتبط با حقوق شهروندی	
سنجش و ارزیابی اثرات طرح بر حقوق شهروندی - پایش تحقق‌پذیری اهداف طرح با رویکرد شهروندمداری - ایجاد پایگاه دیده‌بان حقوق شهروندی طرح	ارزیابی و سنجش شهروندمداری	
ایجاد فضاهای شهری مطلوب (میدانها، مسیرها، پیاده‌راهها و پارکهای پیاده‌مدار) برای حضور فعال، آموزش، تمرین شهروندی و گفتگوی شهروندان	پیاده‌مداری	فضاهای شهری عمومی و همگانی
جلب مشارکت شهروندان در طراحی، احداث و بهره‌برداری و نگهداری فضای شهری	مشارکت شهروندان	
ترکیبی از فعالیتها و کارکردهای مختلف با محوریت اجتماع‌محور در فضای شهری از قبیل فرهنگی، اجتماعی، تفریحی، تجاری، ورزشی، سیاسی و ...	چندمنظوره بودن فضاهای شهری	
کنترل، نظارت و پایش اجتماعی فضاهای شهری - جلوگیری از ایجاد فضاهای بی دفاع - جلوگیری از غلبه سواره بر پیاده - تامین حیات ۲۴ ساعته فضای شهری	ایمنی و امنیت فضاهای شهری	
توجه به مقیاس محله در طرحها و نیازهای محله - مشارکت شهروندان محله	محله‌محوری	
پراکنش فضاهای عمومی با دسترسی و استفاده عادلانه - توجه به گروههای کم‌توان بویژه زنان، کودکان، معلولین - در نظر گرفتن مصلحت و منافع اجتماع	توزیع عادلانه کاربریها	کاربری و فعالیت
توسعه فضاها و مراکز اجتماع محور مانند فرهنگسراها، سرای محله - بازنگری و بهبود ساختار تمامی فضاها و سازمانها با رویکرد ارتقا و احیای حقوق شهروندی - کمک به همدلی و کاهش آسیبهای اجتماعی	توسعه کاربریهای اجتماع‌محور	
توسعه فضاها و مراکز اجتماع محور مانند فرهنگسراها، سرای محله - آموزشهای شهروندی در تمامی نهادها	تاسیس واحد حقوق شهروندی	
اولیت حمل‌ونقل عمومی به خصوصی - توسعه دوچرخه‌سواری	توسعه حمل و نقل عمومی	
ایجاد مسیرهای ویژه پیاده‌روی و دوچرخه - مسیرهای گفتگوی شهروندی	توسعه پیاده‌روی	حمل و نقل
ایجاد ایستگاههایی برای آموزش و تقویت حقوق شهروندی و ...	ایستگاههای شهروندی	
پرهیز از مدیریت و برنامه‌ریزی از بالا به پایین - مشارکت شهروندان در مدیریت شهر و محله خویش	تمرکززدایی مدیریتی	
واگذاری مسئولیتها به شهروندان و سمن‌ها در اداره و پایش حقوق شهروندی	مشارکت سمن‌ها و شهروندان	مدیریتی
پرهیز از احداث فضاها و اماکن برخلاف منافع عمومی	احترام به رای و نظر مردم	

توجه توامان به رای و نظر مردم و متخصصان- جامع نگرى به تمامی ابعاد طرح	توجه به رای و نظر متخصصان	
--	---------------------------	--

۶- بررسی نمونه موردی؛ ساماندهی بی‌خانمانها در گرمخانه‌های شهری

ساماندهی افراد آسیب دیده اجتماعی در شهر تهران اعم از متکدیان، معتادان، بی‌خانمها و کارتن خوابها یکی از وظایف نهادهای اجتماعی و مدیریت شهری می‌باشد. مسائل و تاثیرات احداث گرمخانه‌ها را می‌توان در دو دسته تاثیرات مثبت و تاثیرات منفی ارزیابی نمود: تاثیرات مثبت احداث گرمخانه‌ها؛ که با ساماندهی افراد بی‌خانمان و تامین بخشی از حقوق بشر و حقوق شهروندی آنها (از قبیل ارائه سرپناه، تامین آب، غذا، ایمنی، امنیت و بهداشت) از مرگ و میر آنها در هوای سرد و در اثر بی‌خانمانی، جلوگیری می‌نماید. اما تاثیرات منفی احداث گرمخانه‌ها؛ شامل تنشها و آسیب‌های جانبی برای سایر شهروندان بویژه ساکنان محله‌های پیرامون گرمخانه است. زباله‌گردی، خرده سرقت، مصرف مواد مخدر، حضور نامرتب در فضاهای همگانی از جمله فعالیتهای بی‌خانمانها و معتادان مددجوی گرمخانه‌ای است که موجب سلب آسایش و آرامش سایر شهروندان می‌گردد. تاثیرات مثبت احداث گرمخانه‌ها؛ که با ساماندهی افراد بی‌خانمان و تامین بخشی از حقوق بشر و حقوق شهروندی آنها (از قبیل ارائه سرپناه، تامین آب، غذا، ایمنی، امنیت و بهداشت) از مرگ و میر آنها در هوای سرد و در اثر بی‌خانمانی، جلوگیری می‌نماید. پذیرش این افراد در مراکز گرمخانه‌ای از حضور شبانه آنها در فضاهای شهری (مانند پارک و پیاده‌روها و کوچه‌ها) و از ایجاد منظر نامطلوب شهری و احساس ناامنی سایر شهروندان (بویژه زنان و کودکان) جلوگیری می‌نماید. تاثیرات منفی احداث گرمخانه‌ها؛ احداث مراکز گرمخانه‌ای در شرایط و مواردی خاص می‌تواند منجر به بروز برخی تنشها و آسیب‌های جانبی برای سایر شهروندان گردد. یکی از این مسائل عدم مدیریت جامع حضور افراد بی‌خانمان معتاد در فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی محله‌های شهری است.

گرمخانه خاوران که به عنوان بزرگترین گرمخانه با ظرفیت ۱۲۰۰ نفر و مقیاس عملکردی فراشهری و فرامنطقه‌ای کشور محسوب می‌شود با جایدگی به شمار زیادی از بی‌خانمانهای شهر تهران (و حتی سایر شهرها) نقش مهمی در اسکان این افراد داشته و در طول ۱۰ سال گذشته علیرغم مسائل متعدد جانبی و تاثیرات منفی بر محله‌های پیرامون، سرپناه شمار زیادی از بی‌خانمانهای شهر تهران می‌باشد. احداث گرمخانه خاوران به عنوان اولین تجربه مراکز سرپناهی کشور منجر به بروز برخی مسائل و آسیب‌های جانبی برای ساکنان محله‌های پیرامون (بویژه محله رضویه یا شهرک کاروان) گردید. این امر در طی ۱۰ سال گذشته باعث مراجعه شمار زیادی از افراد غیرمحللی به محدوده شهرک رضویه و رسوب آنها در این محدوده و تپه پشت گرمخانه خاوران (به عنوان محل عرضه و مصرف مواد مخدر و یک فضای بی‌دفاع) شده است. یکی از این مهمترین مسائل گرمخانه خاوران عدم مدیریت حضور افراد بی‌خانمان معتاد در فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی شهرک رضویه و مشیریه است. حضور افراد بی‌خانمان و معتادان بواسطه احداث گرمخانه‌ها، بروز جرائمی نظیر خرده‌سرقت‌ها، دزدی و پرسه‌زدن در محیط‌های نیمه‌عمومی محلی باعث تضعیف امنیت در محله‌ها و فضاهای شهری می‌شود. امروزه برای رعایت حقوق شهروندی نیاز به همکاری هر چه بیشتر خود شهروندان و مردم محله است. هر فرد باید بکوشد تا از شهروند منفعل به شهروند فعال ارتقا یابد تا هم خود از حقوق شهروندی خود بیشتر مطلع شود و هم امعه را از حالت منفعل به حات پویا تغییر دهد. مطمئناً تمامی طرح‌هایی که به منظور رفاه مردم محله در حال اجرا می‌باشند با مشارکت خود مردم سرعت و پیشرفت چشمگیری داشته و موفق تر می‌باشند (مولائی، ۱۳۹۵).

جدول ۵- حقوق شهروندی شهروندان، زیرساختهای موردنیاز و عوامل مخل آن (مولائی، ۱۳۹۵)

عوامل مخل حقوق شهروندی از طرف گرمخانه‌ها	زیرساخت موردنیاز	حقوق شهروندی شهروندان سالم و ساکنان محله‌ها

۱	داشتن سرپناه و مسکن مطلوب	محلّه با فضاهای خصوصی، نیمه خصوصی-نیمه عمومی و عمومی با عرصه بندی	از بین بردن حس تعلق خاطر و حس مکان در محلّه زندگی شهروندان
۲	برخورداری از سلامت و بهداشت	بهداشت محیط فضاهای ورزشی فضاهای سبز و باز همگانی	زباله‌گردی افراد بی‌خانمان و معتادان حضور افراد بی‌خانمان در فضاهای سبز و باز و ورزشی همگانی و دشواری حضور شهروندان
۳	برخورداری از فضاهای عمومی و همگانی ایمن و امن	فضاهای عمومی و همگانی با سلسله مراتب دسترسی	نبود سلسله مراتب دسترسی و ورودیهای محدود کننده برای افراد غریبه
۴	برخورداری از احترام و امیدواری	نمود صحنه‌های سرزنده و امیدوار کننده طبیعی، فرهنگی، اجتماعی	وجود صحنه‌های بی‌خانمانی، اعتیاد، تزییق و کارتن‌خوابی و سرقت و جرائم و ...
۵	آسایش و رفاه جسمی	ایمنی و امنیت اجتماعی	دشواری ورود غریبه‌ها و گروههای مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی
۶	آرامش ذهنی و روحی	ایمنی و امنیت اجتماعی	دشواری ورود غریبه‌ها و گروههای مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی
۷	همکاری و مشارکت در فعالیتهای اجتماعی محلّه	بستر حضور شهروندان در مکانها و رویدادهای عمومی	وجود ترس و ناامنی بویژه برای زنان و کودکان برای حضور فعال و استفاده از فضا
۸	ایمنی و امنیت	حضور و نظارت	ترس، وقوع جرم و بزهکاری در فضاهای عمومی
۹	امکان رشد و تعالی برای اقشار و گروههای مختلف	ایمنی و امنیت	آسیب‌پذیری برای زنان و کودکان
۱۰	دستیابی به کارکردهای مطلوب و ارزشمند خویش	تامین نیازهای اولیه فردی و جمعی	اختلال در تامین نیازهای اولیه بویژه ایمنی و امنیت و امیدواری در سلسله مراتب نیازها

حقوق شهروندی تمامی افراد از جمله افراد بی‌خانمان را می‌توان شامل حق احترام برابر، حق آزادی، حق برخورداری از امنیت، حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی، حق برخورداری از دانش و آگاهی کافی، حق برخورداری از حق پیشرفت، احترام به حق جامعه در برخورداری از مساعدت مسئولانه افراد بررسی نمود (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴۹-۱۵۰). پذیرش این حقوق برای افراد بی‌خانمان متضمّن زمینه‌سازی و آموزش و تامین حقوق این افراد توسط سایر شهروندان، سازمانهای مسئول و نهادهای اجتماعی و رفاهی خواهد بود. حق حیات و زندگی سالم، یکی از حقوق اساسی تمامی افراد از جمله افراد بی‌خانمان است. حق حیات به عنوان حقی مسلم و بدیهی و خدادادی است که اعلامیه جهانی حقوق بشر و اعلامیه حقوق بشر اسلامی نیز بر آن تاکید دارند. حق حیات عبارت است از اینکه انسان حق بنیادی برای زندگی کردن دارد. از آنجایی که حقوق بشر منوط به زنده بودن بشر است، حق زندگی بر حقوق دیگر اولویت دارد؛ زیرا بدون حیات، دیگر حقوق، ارزش یا کاربرد ندارد. افراد بی‌خانمان، برای داشتن حق حیات در مرحله اول نیازمند پذیرش این حق از سوی جامعه می‌باشد. در مراحل بعدی نیازمند بسترسازی برای تحقق این حق اساسی است که از طریق تامین زیرساختهای آسایش و رفاه نسبی برای بی‌خانمانها، تامین ایمنی و امنیت، احترام متقابل و سایر حقوق شهروندی است.

صدیق سروسستانی و نصر اصفهانی در تحقیق خود با عنوان اعتیاد، طرد اجتماعی و کارتن‌خوابی در شهر تهران با استفاده از رویکرد «مسیر بی‌خانمانی» به جست و جوی علل و ریشه‌های کارتن‌خوابی در شهر تهران پرداخته‌اند. این رویکرد شیوه‌ای

از بازنمایی و بررسی تجربیات مختلف افراد بی‌خانمان است که در آن به ویژگی‌های فردی، شرایط زندگی، تجربیات افراد و تمامی عوامل موثر بر وضعیت آن‌ها در بررسی مسئله توجه شده است. مصاحبه‌ها در این تحقیق، با افراد بی‌خانمان و کارتن خواب شهر تهران و عمدتاً در مناطق جنوبی تهران انجام شده و مصاحبه شونده‌ها بین سنین ۲۵ تا ۶۶ سال و کسانی بوده‌اند که شب‌ها را در اماکن عمومی مانند پارک‌ها و خیابان‌ها به سر برده‌اند و یا ساکن گرم خانه‌های شهرداری بودند. اعتیاد یکی از ویژگی‌های مشخص و بارز بسیاری از کارتن خواب‌هاست، به طوری که اعتیاد آنقدر با کارتن خوابی عجین است که بر اساس عقاید قالبی موجود، کارتن خواب‌ها، معتادانی هستند که از خانواده و دوستان خود طرد شده و به ناچار در خیابان‌ها پرسه می‌زنند و برای تأمین هزینه مصرف خود به گدایی مشغول می‌شوند. ولی به نظر رابطه بین اعتیاد و کارتن خوابی پیچیده تر از این قضیه به نظر می‌رسد به طوری که کارتن خوابی و اعتیاد در موارد زیادی یکدیگر را تشدید می‌کنند و فرد را تا سر حد مرگ پیش می‌رانند. در مورد عامل دوم تقریباً تمامی افرادی که بی‌خانمان به حساب می‌آیند در مقطعی از زندگی خود گسست از شبکه روابط خانوادگی را تجربه کرده‌اند. یکی از این عوامل گسست، مشکلات جسمانی و روانی این افراد است که در نهایت سبب می‌شود آن‌ها به سبب عدم توانایی کار و کسب درآمد، از سوی سایر اعضاء طرد یا به خواسته خود مجبور به ترک خانه شوند. در این مورد نیز محرومیت‌های اجتماعی و فقر مالی عامل بسیار تعیین کننده‌ای در ورود فرد به مسیر بی‌خانمانی است. در مورد عامل سوم نیز گرچه برخی از کارتن خواب‌های تهران، متولد همین شهر هستند، اما تعداد قابل توجهی از بی‌خانمان‌ها، مهاجران هستند، که به دلایل مختلف به تهران مهاجرت کرده‌اند. در این زمینه مهاجرت بر اثر بیکاری از همه شایع‌تر است. مهمترین عوامل گسترش پدیده کارتن خوابی؛ علی‌وردی نیا در مطالعه جامع شناختی به مسئله کارتن خوابی، تجارب جهانی و راهکارهای «بررسی موردی شهر تهران» پرداخته است. در این تحقیق پس از ذکر نظریات مختلف بی‌خانمانی در قالب دو دیدگاه کارکردگرایی و ستیزه، برای چارچوب نظری نظریه‌های کنترل اجتماعی، نظریه‌های مربوط به عزت نفس و رفتارهای انحراف، نظریه‌های خود کنترلی و نظریه فشار استفاده شده است. روش این تحقیق پیمایشی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه بوده است. جامعه آماری تحقیق کلیه کارتن خواب‌های ساکن در مراکز نگهداری تحت عنوان گرمخانه‌ها می‌باشد و حجم نمونه ۳۱۸ نفر است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که متغیرهای عزت نفس، پیوستگی اجتماعی، پیوستگی مذهبی، پیوستگی با خانواده، باورها، شبکه اجتماعی، فشار عمومی، حمایت اجتماعی، سوء مصرف مواد، خود کنترلی و قربانی شدن بیش‌ترین همبستگی و تأثیر را بر بی‌خانمانی افراد داشته است.

جدول ۶- حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان، زیرساخت‌های موردنیاز و عوامل مخل آن (مولائی، ۱۳۹۵)

	حقوق شهروندی ساکنان محله‌ها	زیرساخت موردنیاز	عوامل مخل حقوق شهروندی بی-خانمانها
۱	داشتن سرپناه و مسکن مطلوب	محله با فضاهای خصوصی، نیمه خصوصی-نیمه عمومی و عمومی با عرصه بندی	از بین بردن حس تعلق خاطر و حس مکان در محله زندگی شهروندان
۲	برخورداری از سلامت و بهداشت	بهداشت محیط فضاهای ورزشی فضاهای سبز و باز همگانی	زباله‌گردی افراد بی‌خانمان و معتادان حضور افراد بی‌خانمان در فضاهای سبز و باز و ورزشی همگانی و دشواری حضور شهروندان
۳	برخورداری از فضاهای عمومی و همگانی ایمن و امن	فضاهای عمومی و همگانی با سلسله مراتب دسترسی	نبود سلسله مراتب دسترسی و ورودیهای محدود کننده برای افراد غریبه
۴	برخورداری از احترام و امیدواری	نمود صحنه‌های سرزنده و امیدوار کننده طبیعی، فرهنگی، اجتماعی	وجود صحنه‌های بی‌خانمانی، اعتیاد، تزریق و کارتن‌خوابی و سرقت و جرائم و ...
۵	آسایش و رفاه جسمی	ایمنی و امنیت اجتماعی	دشواری ورود غریبه‌ها و گروه‌های مزاحم به فضاهای نیمه

خصوصی/تیمه عمومی			
دشواری ورود غربیه‌ها و گروه‌های مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/تیمه عمومی	ایمنی و امنیت اجتماعی	آرامش ذهنی و روحی	۶
وجود ترس و ناامنی بویژه برای زنان و کودکان برای حضور فعال و استفاده از فضا	بستر حضور شهروندان در مکانها و رویدادهای عمومی	همکاری و مشارکت در فعالیتهای اجتماعی محله	۷
ترس، وقوع جرم و بزهکاری در فضاهای عمومی	حضور و نظارت	ایمنی و امنیت	۸
آسیب‌پذیری برای زنان و کودکان	ایمنی و امنیت	امکان رشد و تعالی برای اقشار و گروه‌های مختلف	۹
بیکاری، زباله‌گردی، بی‌توجهی به مساله اشتغال و نداشتن منبع درآمد و روی آوردن به سرقت و..	بستر و زمینه مهارت‌آموزی و اشتغال و کار سالم	حق برخورداری از کار و اشتغال سالم	۱۰
اختلال در تامین نیازهای اولیه بویژه ایمنی و امنیت و امیدواری در سلسله مراتب نیازها	تامین نیازهای اولیه فردی و جمعی	دستیابی به کارکردهای مطلوب و ارزشمند خویش	۱۱

حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی یکی از نیازهایی است که روی آوردن آدمی به زندگی جمعی را توجیه می‌نماید، رفاه و آسایش بیشتری است که افراد در حیات جمعی احساس می‌کنند. برخورداری از حداقل رفاه و آسایش شرط اساسی پایداری سیستم اجتماعی و زندگی جمعی است (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۵۰).

اعتیاد: یکی از مسائل مهم افراد بی‌خانمان اعتیاد است که موجب طرد از سوی جامعه و روی آوردن به بی‌خانمانی آنها شده است. مصرف مواد مخدر از انواع مختلف تریاک، هیروئین، شیشه، کراک و ... باعث شده است که افراد معتاد بی‌خانمان، غالباً بدنبال هزینه خرید مواد مخدر و محلی برای مصرف آن باشند. بنابراین در این فرایند تهیه هزینه و جای مصرف مواد، سایر آسیبهای اجتماعی از قبیل سرقت، زباله‌گردی بوجود می‌آید.

طرد از خانواده و جامعه: افراد آسیب‌دیده اجتماعی بویژه معتادان، بدلیل ناامیدی خانواده‌ها از ترک اعتیاد و بازگشت عضو آسیب دیده به چرخه زندگی سالم، اقدام به طرد فرد از خانواده می‌نمایند. طرد از خانواده موجب از دست دادن سرپناه و عدم برخورداری از آب و غذا و سرپناه و نداشتن هزینه زندگی روزانه فرد می‌شود. بنابراین فرد با بی‌خانمانی مواجه شده و بخش مهمی از حقوق شهروندی خود را از دست می‌دهد. پیامد آن بدلیل عدم داشتن امکانات بهداشتی به مشکلاتی از قبیل نامرتب بودن وضع ظاهری و گذراندن ساعات طولانی در فضاهای عمومی و روی آوردن به تکدی‌گری، خرده سرقت و زباله‌گردی و ... می‌شود. این رفتارها موجب تغییر نگرش مردم و طرد از سوی جامعه شده و بخش دیگری از حقوق شهروندی توسط جامعه حذف یا تضعیف می‌گردد. طرد از سوی جامعه با رفتارهایی همچون بی‌احترامی، جلوگیری از حضور فرد بی‌خانمان در اجتماع و استفاده از امکانات عمومی و برچسب‌زنی و ... می‌شود.

بیکاری و نداشتن کار و اشتغال سالم: یکی از مسائل مهم افراد بی‌خانمان نداشتن کار و اشتغال و در نتیجه نداشتن درآمد برای مخارج روزانه می‌باشد. اعتیاد که یکی از علل اصلی بی‌خانمانی آنهاست باعث می‌شود تا جهت تامین هزینه هزینه مواد مخدر مصرفی، و سایر هزینه‌ها از قبیل آب و غذا و هزینه رفت‌وآمد و ... اقدام به خرده‌سرقتهایی از سطح شهر و محله‌ها می‌نمایند.

خرده سرقت توسط افراد بی‌خانمان: یکی دیگر از مسائل مهمی که توسط افراد بی‌خانمان در سطح شهر و محله‌ها اتفاق می‌افتد، وقوع خرده‌سرقت‌ها از واحدهای تجاری، مراکز عمومی، عابران و حتی منازل مسکونی است. افراد بی‌خانمان که اغلب بدلائل اعتیاد، نداشتن کار و درآمد، بی‌پناهی و حتی نداشتن غذا و هزینه رفت‌وآمد اقدام به خرده‌سرقت‌هایی از سطح شهر و محله‌ها می‌نمایند.

بطور کلی با **نگاهی جامع به حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان** را می‌توان از چند بعد مورد بررسی قرار داد:

الف) حقوق افراد بی‌خانمان از لحاظ برخورداری و تامین نیازهای اولیه بویژه آب، غذا، سرپناه، بهداشت، ایمنی و امنیت که از لحاظ حقوق شهروندی بدیهی است. این حقوق که در اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸ میلادی) و نیز اعلامیه حقوق بشر اسلامی نیز بر آنها تاکید شده است. تمامی شهروندان ضمن برابری، حق برخورداری و بهره‌مندی از این حقوق را فارغ از قومیت، نژاد و مکان زندگی دارند. گرمخانه‌ها که مهمترین سرپناه و تامین‌کننده یکی از نیازهای ابتدایی افراد بی‌خانمان‌هاست یکی از ضرورت‌های تامین حقوق این افراد بوده و امری بشری و انسانی است.

ب) وظایف دولت و نهادهای مسئول در احقاق حقوق تمامی شهروندان بویژه بی‌خانمانها از قبیل تامین کار و اشتغال و از فراهم نمودن بستر زندگی سالم در اجتماع که از زیربناهای هر جامعه شهروندمداری محسوب می‌شود. این سازمانها و نهادها وظیفه دارند ضمن نگاه ریشه‌ای به مساله بی‌خانمانی، علل اصلی بی‌خانمانی که بیکاری، طلاق و اعتیاد است را بررسی و زمینه‌های اشتغال سالم افراد را فراهم نمایند. سازمانها و نهادهای مسئول بویژه وزارت رفاه، تعاون و کار و امور اجتماعی، سازمان بهزیستی، مدیریت شهری و ... که مسئولیت محوری در این زمینه دارند بایستی ضمن نگاه بنیادی به علل و عوامل بی‌خانمانی، زمینه کار، اشتغال و ازدواج و زندگی سالم شهروندان را تامین نمایند. در این رابطه شورای عالی آسیب‌های اجتماعی به عنوان نهادی فرابخشی می‌تواند ضمن ورود و طرح راهبردهای اساسی به حل مسائل کمک نماید.

ج) وظایف سایر شهروندان در قبال افراد آسیب‌دیده اجتماعی بویژه بی‌خانمانها شامل پذیرش در اجتماع، احترام متقابل، حس نوع‌دوستی، پرهیز از طرد بی‌خانمانها، مشارکت در حل آسیب‌های اجتماعی؛ شکل‌گیری گروه‌های مردم‌نهاد در حل مسائل آسیب‌های اجتماعی و ... . شهروندان هر جامعه لازم است ضمن مسئولیت‌پذیری و نگاهی انسان‌مدار و بشردوستانه به مساله بی‌خانمانی با سازمانها و نهادهای مسئول و گروه‌های مردم‌نهاد همراه شده و به حل مسائل و تامین نیازهای آسیب-دیدگان اجتماعی کمک نمایند.

۷- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری:

توجه به مولفه‌های حقوق شهروندی در اغلب پروژه‌های شهری و شهرسازی در شهرهای ایران مغفول مانده است. این غفلت را می‌توان در پروژه‌هایی همچون احداث بزرگراه‌ها، مجتمع‌های تجاری، تعریض معابر غیره مشاهده نمود که تملک اراضی موردنیاز به احداث پروژه با اجبار و بدون در نظر گرفتن رضایت مالکان انجام می‌شود. در چنین پروژه‌هایی تبعات مداخله در بافت اجتماعی مربوطه بی‌توجهی شده و عواقب زیست‌محیطی، الودگیهای صوتی و مسائل ترافیکی، تردد افراد غریبه و تضعیف احساس امنیت و ایمنی ساکنان را بدنبال داشته است. در پروژه‌های نظیر بزرگراه نواب و امام علی(ع) در تهران که با تملک هزاران واحد مسکونی و تخریب آنها صورت گرفته است علاوه بر از بین رفتن هویت اجتماعی، فرهنگی و حس مکان ساکنان منجر به بروز حاشیه‌نشینی و عوارض شهری دیگر شده است و این در حالیست که توجه به حقوق شهروندی می‌توانست به مداخله‌ای هدفمند و حامی حقوق شهروندان و شهر همراه باشد.

در نمونه موردی پژوهش، اسکان بی‌خانمانهای شهر تهران که در گرمخانه‌هایی متعددی بویژه گرمخانه خاوران در شرق تهران انجام پذیرفته است باعث بروز تنشها و آسیب‌های اجتماعی متعددی در بین شهروندان شده است. این مرکز که بدون توجه به حقوق شهروندان و ساکنان محله‌های پیرامون صرفا با اسکان صرف بی‌خانمانها صورت گرفته است منجر به بازتولید آسیب‌های اجتماعی دیگری همچون ایجاد فضاهای بی‌دفاع و نامنی، سرقت، اعتیاد و زباله‌گردی در سطح محله رضویه و

مشیریه شده است. اتخاذ نگرشی جامع در تمامی پروژه‌ها از جمله اسکان بی‌خانمانها ضرورتی است که با در نظر گرفتن تمامی ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی و تبعات مربوطه و نیز حقوق تمامی طرفهای درگیر با طرح را می‌طلبد. همچنین در این راستا ضروری است که پیوستهای ارزیابی اجتماعی و فرهنگی بصورت الزام‌آور و قبل از اجرای طرح تهیه و مورد توجه قرار گیرد.

به طور کلی آموزش شهروندی می‌تواند به تضمین تداوم حیات شهروندی و ارتقای فرهنگ اجتماعی منجر شود. بکارگیری روشهای برنامه‌ریزی و طراحی شهری با تاکید بر حضور فعال و اجتماعی شهروندان به کارایی و اثرگذاری مثبت این آموزش‌ها را موجب خواهد شد. همچنین استفاده از ابزارهای عملی در آموزش در قالب اشکال، احجام و ماکتها؛ انجام نمادین و تبلیغی آموزش‌ها در عرصه‌های عمومی می‌تواند موجب برانگیختن حس اجتماعی و تشویق مردم به گراییدن به امر شهروندی و مشارکتهای داوطلبانه نیز جزء گامهای موثر و کارا به‌نظر می‌رسد. درگیر نمودن تمامی اقشار سنی، اجتماعی و فرهنگی در برنامه‌های اجتماعی و محلی با محوریت شهروندان در برنامه‌ریزی، اجرا و برگزاری؛ آموزش در خلال برنامه‌ها و نهادینه نمودن آموزه‌ها و مفاهیم شهروندی از ضروریات فرایند جامع آموزش می‌باشد. نتایج چنین نگاهی به آموزش‌های شهروندی می‌تواند به تقویت و ارتقای حس تعلق خاطر به شهر و مکان زندگی، تقویت هویت بومی و ملی، حل مسائل شهری، رفع مزاحمت‌ها، کاهش و از بین رفتن آلودگی‌های زیست‌محیطی (آلودگی صدا، آب و هوا و آلودگی‌های بصری)، تقویت ایمنی و امنیت در فضاهای عمومی و همگانی شهری، رعایت حقوق متقابل شهروندان، افزایش ارتباطات رودررو و شکل‌گیری گفتگوی آزاد شهروندی و بطور کلی نزدیک شدن به مفاهیم شهروندی و حرکت در مسیر توسعه پایدار شهری خواهد بود. همچنین بهبود وضعیت اجتماعی، بهداشتی و فرهنگی جامعه اعتلای طرح‌های توسعه شهری به روش گروهی، مردمی و استفاده بهینه از منابع موجود، ارتقای حس مشارکت‌گرایی در مناطق و محلات شهری و توانمندسازی جامعه برای مسئولیت‌پذیری، از دیگر فواید و نتایج آموزش شهروندی با نگاه جامع به سوی توسعه پایدار شهری خواهد بود.

همچنین زمینه‌سازی برای برنامه‌های چندمنظوره آموزشی_تفریحی در مکانهای عمومی با بهره‌گیری از هنرهای نمایشی و تمرکز قابلیت‌های محلی، محقق شود. آموزش مفاهیم آموزشی در عرصه عمل از طریق تابلوها و آثار هنری گرافیکی و حجمی، یکی دیگر از راههای تاثیرگذار می‌باشد. همچنین واگذاری مسئولیت‌های عمومی به خانواده‌ها، گروه‌های جوانان، بانوان، کودکان و تشکیلات اجتماعات و تشکلهای خودجوش محلی در این راستا می‌تواند بکارگرفته شود. به‌طور کلی نگرش جامع به آموزش شهروندی در تئوری و عمل می‌تواند به تضمین موفقیت فرایند آموزش، تداوم حیات شهروندی و ارتقای فرهنگ جمعی منجر شود. در نظر گرفتن فرایند آموزش به شکل در قالب، بخش‌های نظری و عملی، به‌صورت توأمان و در ارتباط با هم می‌تواند به کارایی و اثربخشی هرچه بیشتر آموزش‌های شهروندی منجر شود.

منابع و ماخذ:

- چناری، مهین (۱۳۸۷): "روش سقراطی به منزله راهبردی برای تربیت شهروندی"، فصلنامه نوآوری های آموزشی، شماره ۲۷، صص ۱۳۷-۱۵۴
- فیتزبتریک، تونی (۱۳۸۱): "نظریه رفاه (سیاست اجتماعی چیست)"، ترجمه هرمزهایون پور، نشر گام نو، تهران.
- پورعزت، علی اصغر و دیگران (۱۳۸۶): الگوی منشور حقوق شهروندی بر پایه بررسی تطبیقی اسناد موجود، فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۱۳۱-۱۶۰.
- منوچهری، عباس. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۵): "درآمدی بر نظریه شهروندی گفت‌وگویی در فلسفه سیاسی هابرماس"، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۲۹.
- مدنی قهفرخ، سعید (۱۳۹۲): نقد و ارزیابی پیش‌نویس منشور حقوق شهروندی، چشم انداز ایران - شماره ۸۴ اسفند ۹۲ و فروردین ۱۳۹۳
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶): مبانی نظری و فرایند طراحی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت معماری و شهرسازی، شورای عالی معماری و شهرسازی، انتشارات شهیدی، چاپ اول.
- سروستانی، رحمت اله صدیق و آرش نصر اصفهانی (۱۳۸۹): اعتیاد، طرد اجتماعی و کارتن خوابی در شهر تهران؛ پژوهشی کیفی، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره چهارم، زمستان ۸۹.
- سرور، رحیم، امینی، مهدی (۱۳۹۲): راهنمای تحلیل اجتماعی از شهر، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی: اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، انتشارات تیسرا، چاپ اول.
- عباسزادگان، مصطفی (۱۳۸۴): "ابعاد اجتماعی روانشناختی فضاهای شهری"، مجله بین‌المللی علم مهندسی، شماره ۱، جلد ۱۶، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، صص ۶۹-۸۴.
- شکویی، حسین و موسی کاظمی محمدی، سیدمهدی (۱۳۸۱): سنجش پایداری اجتماعی توسعه شهر قم، مجله پژوهش های جغرافیایی.
- رضائیان، علی (۱۳۷۹): مبانی سازمان و مدیریت، تهران، سمت، چاپ اول.
- فکوهی، ناصر: "انسان شناسی فرهنگی وا خلاق شهروندی" خلاصه سخنرانی، همایش "انسان شناسی فرهنگی وا خلاق شهروندی"، سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران، ۱۳ و ۱۴ دی ماه ۱۳۸۵
- فالکس، کیث (۱۳۹۰): شهروندی، ترجمه محمدتقی دلفروز، انتشارات کویر، چاپ دوم.
- سازمان ملل (۱۹۵): اعلامیه اسلامی حقوق بشر، پایگاه مجازی سازمان ملل در ایران، قابل دسترسی در آدرس <http://www.unic-ir.org>
- دفتر حقوق بشر اسلامی (۱۹۵): اعلامیه اسلامی حقوق بشر، پایگاه مجازی دفتر حقوق بشر اسلامی در ایران، قابل دسترسی در آدرس <http://islamichr.org>
- توسلی، غلام‌عباس و نجاتی حسینی، سیدمحمود (۱۳۸۰): واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران، مجله جامعه شناسی ایران، دوره پنجم، شماره ۲، صص ۳۲-۶۲.
- مولائی، اصغر (۱۳۹۵): بررسی و مطالعه وضعیت گرمخانه‌های شهر تهران و ساماندهی و کاهش اثرات آن بر زندگی، شهرداری تهران، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- Mateo Babiano, Iderlina(2003): "Sustainable + Mobility + Management: Pedestrian Space Management as a Strategy in Achieving Sustainable Mobility", Oikos PHD summer academy 2003, Transport Research and Infrastructure Planning Laboratory, Civil Engineering Department, University of Tokyo, JAPAN.
- <http://www.citizenshipfoundation.org.uk/main/page.php?286>
- <http://www.phnompenh.gov.kh/news-governor-joins-in-clean-city-begins-from-you-campaign-1061.html>
- <http://www.bmw.com.cn>
- <http://bensguide.gpo.gov/3-5/citizenship/responsibilities.html>
- <http://fa.wikipedia.org>
- <http://www.unesco.org/>
- <http://www.appliedsweepers.com>
- <http://iransafe.ir/>
- <http://www.unic-ir.org>

<http://islamichr.org>